

RÁKÓCZI
A KORABELI FRANCIA IRODALOMBAN

ÍRTA

MOLNOS-MÜLLER LIPÓT

A XVII. századbeli francia olvasó számára Magyarország egyike volt a legérdekesebb és legismertebb külföldi országoknak. Az első századok francia kapcsolatainak emléke még elevenen élt. Fenntartotta a hagyomány, a politikai, rendi és családi érdekeltség; színezte, a hézagokat kitöltve folytonossá tette a költői képzelet, s a múltba visszavetítve genetikai alapokra fektette a tudós találmány, mely a «közös eredet» felfedezésével a történelmünk előtti időkhöz visszavitte a francia-magyar összetartozás gondolatát.

A «grand siècle» művelt francia gyermeke szinte kialakult mag}ar mondai- és történelmi hagyományba született bele. A «Hongrie», «Hongrois» neveket történelmének legendás emlékeivel együtt tanulta meg. A mese szerint Charlemagnak, a honalapító frank királynak, magyar királyleány volt az édesanyja, a szelíd «Berthe au grand pied», akit Kis Pipin, özvegyiségre jutva, követséggel hozott el Budáról feleségnek. Magyar királyok voltak Floire, Floras és Florent is; az egyik éppen Berthe-nek, a másik a középkor legnagyobb francia szentjének, Mártonnak édesatyja, a harmadik pedig Nagy Károly új, dunamenti keresztény hűbérországának fejedelme. A régi legendák még tovább mentek: a francia féltestvérének tették meg a magyart s úgy^{3*} emlegették Magyarországot, mint a franciák régi hazáját, melynek éppen Buda helyén volt a fővárosa, Sicambria...ⁿ

E mellett a körvonalaiban határozatlan, mesebeli Magyarország mellett megismerkedett a másikkal, a történelmi Magyarországgal is. Erről beszéltek neki a krónikák, az utazások és követjárások leírásai. Ezt őrizték a királyi látogatások és házasságok emlékei, a történelmi feljegyzésekben és korabeli lexikonokban éppúgy, mint a saint-denis-i királyi sírbolt vagy a messze székesfehérvári katedrális márványművein.

De eleven, élményszerű valósággá főképpen azokon a hősi alakokon keresztül lett számára Magyarország, akik képzeletében hazánkat megszemélyesítették. Történelmünk nagy királyai és szentjei benne éltek a középkori hagyományban, s különösen Magyarországi Szent Erzsébet asszony és a törökverő hős, Hunyadi János, századokon keresztül foglalkoztatták a középkori lelket és képzeletet. A «szegények anyja» a francia egyházi és világi köztudatban a keresztény könyörületeség legmagasztosabb eszményképe lett. Prédikációk, litániák, templomi énekek és világi költemények hirdették erényét, a könyvek száza vetekedett eszményképének megrajzolásában, s a francia

egyház nemes életét példaként állította királyleányai elé. Szerte az országban kórházak emelkedtek emlékére, nem volt katedrális, ahol ne lett volna ott a képe, s a XVII. század harmadik tizedében Párizsban is templomot alapított tiszteletére a boldogtalan királyasszony, Medici Mária. A magyar nemzetkép másik megtestesítője, Hunyadi János, a krónikairók legendás «Blanc de Hongrie»-ja, a középkor egyik legnagyobb hősenek számított francia földön is s a török veszedelemmel szemben megmozduló kereszténység lelkiismeretét fejezte ki. Az új keresztes hadjárat nagy hadvezérének hírért írás és kolostori hagyomány elevenen őrizte, harcban s halálban hű társának, Capistránó Jánosnak emlékével együtt, aki nemcsak a keresztes hadjárat lelke s kora leghatalmasabb szavú egyházi szónoka volt, de halála után a ferencesek legnagyobb szentjei közé is emelkedett. Példájuk s az eszme, mely bennük teljesült, a nemzedékek sorára hatott: a franciák ezreit vonzotta Magyarországra a török elleni harcba s Franciaországgal is megismertette Magyarország különleges szerepét.

A véres századok az egész kereszténység védőbástyájává avatták hazánkat s az események rendjén — az első harcoktól kezdve Bécs ostromáig és Buda visszafoglalásáig — nyomon követve a hadi szerencse változásait, Európa-szerte hatalmas irodalom sarjadt a magyar ellenállásból. Francia nyelven is százakra menő röplap, csataleírás, «relation», «mémoire», földrajzi ismertetés, szépirodalmi és történeti feldolgozás vitte szét a magyar-török harcok hírért, s a magyarországi személyes élmények és regényes epizódok emlékét. Kiadásukra nem egyszer a korszak legnagyobb könyvnyomatói — köztük az Elzevirek is — vállalkoztak, s némelyik munka újabb kiadásában megháromszorozta terjedelmét, hogy a közönség növekvő érdeklődését kielégítse. A XVII. század elejétől kezdve a nyomtatott folyóirat is hozzájárult a figyelem fenntartásához. A francia nyelvű Gazette-ek és Mercure-ök, melyek Bécsből eiedő tudósításaikban állandóan beszámoltak a magyarországi és erdélyi eseményekről, a határokon túl is olvasókra találtak. A török elleni harc európai súlyú, minden nemzetet érintő probléma volt, s vele kapcsolatban ismét európai hírűvé és jelentőségűvé vált Magyarország sorsa is, melyről a királyi, nemesi és kolostori könyvtárak polcain egyaránt bőséges könyvanyag tájékoztatót.²

A mesés kíváncsiságon és a történelmi érdeklődésen kívül a politikai érdekelttség is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy hazánk felé forduljon a francia olvasó figyelme.

A francia külpolitika, amióta I. Ferenc fogságban is tapasztalta (1525) a veszedelmet, amit a német császárság és a spanyol királyság egykézben való egyesítése jelent, hagyományos feladatának tekintette a Habsburg-ház megtörését, s éppen ezért állandó figyelemmel kísérte a magyarországi és erdélyi események alakulását. Erdélyország fejedelmei természetes szövetségeseknek látszottak számára, s velük, főként Bethlen Gáborral és a Rákócziakkal rendszeres diplomáciai összeköttetésbe lépett.

A harmincéves háborúba való tényleges beavatkozástól kezdve (1635) Franciaország számára különösen fontosakká váltak ezek a kapcsolatok. Ennek tudata nemcsak Richelieu külpolitikáját hatotta át, de örökségként maradt — politikai irataiban szinte végrendeletként feljegyezve — utódaira is. Mazarin, a kor egyik legnagyobb politikusa, szintén magáévá tette ezt a felfogást, s jókor meggyőződéssé érlelte királyi neveltjében, XIV. Lajosban is. A nagy király még alig volt 11 éves, mikor a XVII. század közepén megírta első levelét Erdély új fejedelméhez, II. Rákóczi Györgyhez, hogy a két család közt «hagyományos tiszteletről és vonzódásról», s a régi barátság fenntartásáról biztosítsa. Amint belenőtt «királyi mestersége» gyakorlásába, egyre jobban megvilágosodott előtte, hogy Európát átszövő tervei között több állandó találkozási pontot kínál az erdélyi külpolitika. Minden erdélyi Habsburg-ellentét vagy magyarországi «mozgalom» újabb császári csapatokat vonhatott el a francia határokról. Ezért, s nem csupán a hőst illető megbecsülésből, ápolta Zrínyi Miklós barátságát is. Ezért segítette a magyarországi elégedetleneket, akik a vasvári béke után a magyar népi egység védelmére szervezkedni kénytelenek. 1676-ban, mikor látta, hogy a Franciaország északi határain folyó harcok és a nimégue-i béketanácskozások sikere érdekében I. Lipót ellen elhatározó erővel kell fellépnie, még írásos szövetségi szerződést is kötött velük — az erdélyi fejedelmen keresztül — s haddal is támogatta ügyüket. A nimégue-i békében sikerült a francia határokat véglegesen kialakítania, s országának világhatalmi szerepét biztosítva, az európai helyzet urá\Tá lennie. De ugyanakkor éreznie kellett, hogy századokra szóló alkotását a magyar «diversio» is előmozdította. A császár ennek súlya alatt értette meg, «hogy békére van szüksége a Rajnánál, ha meg akarja fékezni a magyarországi felkelést». Országá érdekeire gondolt akkor is, midőn mesteri diplomáciával továbbra is fenntartotta a kapcsolatot Thököly-vel, a kuruc királlyal, akit «à voie cotwerte» még Bécs ostroma idején is támogatott, egészen addig, míg a török bukásával egyidőre teljesen kilátástalanná nem lettek a magyarországi szabadságmozgalmak.³

A majdnem kétszázados politikai érdekeltség nem maradt a királyi diplomácia és a francia udvar titka. Nyilvánosságról gondoskodott diplomáciája útján a császári ellenfél, s maga a francia hivatalos politika is. A közvélemény fontosságát mindkettő ismerte, annak saját szempontjai szerint való befolyásolását mindig elsőrendű feladatának tekintette és a szerkesztők meg írók sorát tartotta szolgálatában. A többféle érdekek ütközését és feszítő erejét csakhamar megértette a közönség is, s az olvasók érdeklődése nagyra növelte a politikai sajtót s évkönyvben, folyóiratban, regényes és történeti munkában is fokozó előszeretettel kereste a külföldi, főként magyar, török és szentbirodalmi vonatkozású dolgok feldolgozását.

Az első francia folyóirat, a *Mercure français* mindenekelőtt a közönség természetes érdeklődésével számolt, mikor első számától (1611) kezdve bőséges összefoglalásokban ismertette a magyarországi és erdélyi eseményeket. Később

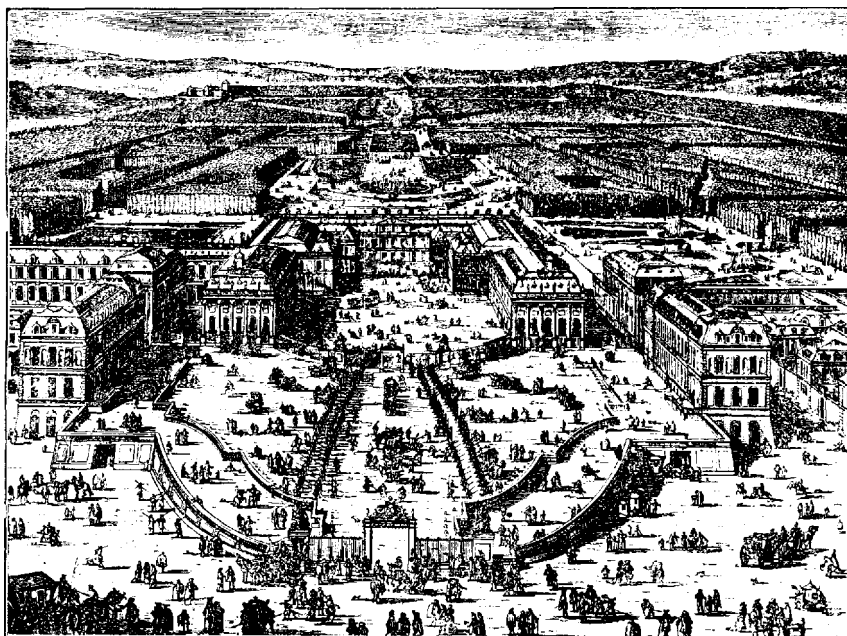
a politikai érdek itt is előtérbe került. Richelieu, hatalmának megalapozása után, valósággal állami monopóliummá tette a sajtót s bizalmi emberein keresztül maga irányította politikájának érdekei szerint. A Magyarországgal kapcsolatos hírek közlését is ezek az érdekek szabályozták. A Mercure-ben a «Botzkai», «Bethleen» és a «Ragotziak» Erdélye már különleges jelentőséggel szerepelt és Habsburg-ellenessége épp olyan fontos európai érdeknek számított, mint önállósága.

A magyar híreknek a század második harmadától kezdve az egész európai francia nyelvterületre kiterjedő nyilvánosságot biztosított az első rendszeres politikai hetilap megjelenése. A Gazette, mely a király és hatalmas minisztere személyes irányítását élvezte, a hivatalos külpolitikának akart Franciaországban, s még inkább a külföldön, kedvező közvéleményt biztosítani. A magyarországi eseményeket is ebből a szempontból ismertette; a politikai és hadi hírek mellett rendszeresen beszámolt a diplomáciai tárgyalásokról, a magyar-török-császári kapcsolatok szövevényes változásairól, a manifesztumokról és a magyar «malkontensek» sorsáról is, igyekezve mindenütt ellensúlyozni a Bécsből irányított birodalmi propaganda tendenciózus közléseit. Állásfoglalása nemcsak az udvar politikai felfogásának szabott irami; de ahhoz igazodott az egész francia közvélemény is. A francia vidéken (Toulouse-ban, Grenoble-ban, Besançon-ban és máshol) külön kiadások adták tovább híryanagát, melyet a század vége felé számos külföldi, francia nyelven megjelenő folyóirat (Gazette d'Amsterdam, G. de Bruxelles, G. de Hollande, G. de Leyde stb.) is értékesített.⁴

A folyóiratokon kívül nagyszámú röpirat, nyílt levél, mémoire és kötetekre terjedő illusztrált művek sora foglalkozott a magyar szabadsághozmozgalmakkal, s Ausztria birodalmi politikájának s a magyar alkotmányosságnak összeütközését is jelentős vitairódalom tárgyalta. Különösen Zrínyi Miklós hősi alakja, Nádasdy, Zrínyi Péter és Frangepán tragikus kivégzése, s a lángrellobbanó ellenállás regényes érdekességű fejedelmi hőse, Thököly Imre ragadta meg az olvasók képzeletét. Személyükben és az eseményekben nemcsak országos eszmék összeütközését s a francia érdekek szerepét látták, de megéreztek a lélek vonzó hősiességét is. Arcképeik, lenyomatott valódi és apokrif leveleik, a tragikus eseményekről készült korabeli metszetek is szolgálták a tárgy irodalmiságát, s a velük foglalkozó könyvek s kor legolvasottabb művei közé tartoztak. Különösen Thököly Imréről, egyéni sorsáról és meglepetésekkel teli katonai diadalairól, regényes szerelméről és házasságáról, szinte egész irodalom szólt. Történelmi és szerelmi érdekesség egyformán övezte személyét. Kgyik korabeli francia életírója méltán mondhatta előszavában, hogy «évek óta rajta függ Európa szeme», s az olvasók kíváncsisága már halála előtt mindent ismerni akart, amit megtudhat róla.⁵

Vonatkozott ez a kuruc király személyéhez fűződő politikumra is. A francia köztudatban benne élt a gondolat, hogy az öncélú Magyarország hadereje, a maga céljaiért küzdve, a francia érdeket is szolgálja. Még a kolostori

könyvtárak emelkedő csendjében is érdeklődéssel forgatták a magyar kérdéstről szóló műveket. Jegyzeteket csináltak róluk, s méregették a közös érdekek útját, számolgatták a hadseregek erejét s plánumokat készítettek a jövőről.⁶ Így gondolkoztak a versailles-i udvarban is. A magyar hősök története s Thököly históriája a királyi könyvtár inomkötésű, címeres könyvei között is meg volt. Lapjait valószínűleg nemcsak udvaroncok és szép hölgyek keze koptatta el, de talán a Napkirályé is forgatta. Palotájának díszítő motívumai közé már előbb bekerült a lófarkos török zászló, s a század vége felé a kuruc fókos is. Bz is emlékeztette a kuruc királyra, aki saját képe párjául XIV.

Versailles XIV. Lajos korában.

Lajosét is pénzére vésette, ezzel a szép felírással: «Ludovicus XIV Galliae Rex, Defensor Hungáriáé».⁷

A XVII. század végére a történelmi hagyomány és az események folytonos sorozatából táplálkozó irodalmi és politikai érdeklődés Franciaországban, s a határokon kívül eső francia művelődési területeken is, széleskörű nyilvánosságot és különleges figyelmet biztosított a magyar eseményeknek. Mikor II. Rákóczi Ferenc történeti fellépése elkövetkezett, sajtóban és irodalomban már mindenféle előkészített talajra lelt és erősebb s messzehatóbb visszhangot kelthetett, mint bármilyen magyar ügy a korábbi időkben. Nevének varázsa már magában is hatott. A személyével kapcsolatos rendkívüli események még jobban felkeltették az érdeklődést. Fejedelemségének

európai horderejű politikai és hadi tényeiben pedig már az egész francia, közvélemény a maga ügyére ismert. Mikor aztán a dicső vesztes és a hazájáért való száműzetés glóriájával Franciaországba került, egyéniségének belső, kiváltságos értékeit is megismerhették a kortársak, s feljegyzéseiken keresztül megörökíthette az irodalom. Fellépésétől haláláig és Emlékiratainak megjelenéséig alig egy emberöltő telt el, de ez elegendő volt arra, hogy a fejedelem emlékezetét kitörölhetetlenül bevése a francia köztudatba s abban a magyar nemzetkép legfőbb jellemző jegyévé avassa az önzetlen hazaszeretetet s a lovasasság és hősiség fogalmát.

II. Rákóczi Ferenc nevét, hősi egyéniségét, politikai és hadi szerepét a folyóiratok tették először ismertté a francia olvasók szélesebb körei előtt.

A külföldi — főként németalföldi — francia közlemények már a XVII. század utolsó évtizedétől kezdve megemlékeztek személyéről és sejtették, hogy mostohaapjának pályája s az ősöknek a magyar szabadságmozgalmakban való része végzettszerűen vezérszerepre fogják rendelni a megújuló küzdelmekben. A franciaországi folyóiratok a XVIII. század első évétől, elfogatásától kezdve foglalkoznak vele. A spanyol örökösödési háború felé haladó hónapokban európai jelentőséget nyert a sárosi esemény, s különösen a francia külpolitikát érintette közelebbről. A közönségnek ugyan nem kellett tudnia a diplomácia titkáról, de azt koronként célszerű volt éreznie, hogy a Franciaország és a Habsburg-birodalom között folyó küzdelmet Rákóczi fellépte és a magyarországi események kedvezően befolyásolhatják. Érthető tehát, hogy a főként politikai tartalmú Gazette 1701-től kezdve egy egész évtizeden keresztül szinte hétről-hétre beszámol a fejedelemmel kapcsolatos dolgokról s hogy a szépirodalmi jellegű Mercure de France is állandó figyelemmel kíséri hadiútját és ismételten megemlékezik a szabadságharc ügyével foglalkozó könyvekről.

Franciaországban a Gazette ír róla először. A közölt hír elfogatásáról szól s egy április 23-án kelt bécsi levél alapján a május 14-i számban jelenik meg. Fogságbevételét a felvidéki rablók garázdálkodásával hozza kapcsolatba, s ezek támogatásával vádolja a fejedelmet, hogy így kisebbitse a felkelés súlyát. A későbbi jelentések már teljesebben megvilágítják az esemény horderejét s a háttérből is feltárják mindazt, ami a császári diplomácia zavarát megvilágosíthatja, de nem érinti a francia diplomácia szerepét. Kibontakozik az egész «hatalmas összeesküvés» és feltűnik mögötte «Tekeli» a legendás hírű kuruc király, aki elfogott titkára útján «maga volt a felkelés mozgatója s most törökjeivel és tatárjaival», sőt «a fényes porta egész hadseregével» készül betörni az országba. A bécsi hír arról is tud, hogy a magyar ezredek is be voltak avatva az összeesküvésbe — Deák Pál ezredesnek kétezer huszárjával Laxenburgban kellett volna elfogni a császárt és egész családját, — hogy Rákóczi fogságba vetése hírére huszonötezer felvidéki híve gyűlt össze ki-

szabadítására, s hogy Belgrád felől tizenötezer tatár és kozák már útban van megsegítésére.⁸ A Gazette ettől kezdve állandóan nagy figyelemmel követi az eseményeket. Az elfogottak sorsán kívül, már 1701-ben is, főként a magyarországi közhangulat és a katonai helyzet érdekli. Igyekszik megállapítani, hogy az országos és egyházi főurak Rákóczival tartanak-e, s mellé áll-e a magyar ezredek katonasága. Tudni akarja, hogy halad a császári toborzás és rekvirálás ügye, s hogy az események miatt kénytelenek lesznek-e visszatartani Magyarországon az Észak-Olaszországba szánt tüzérseget. Megnyugvással írja, hogy a «magyar elégedetlenek izgatására már Moldva is felkelőben van, s hogy Erdély kormányzója, Rabutin tábornok, kénytelen egész hadseregét a határain gyülekező tatárok és oláhok ellen fordítani . . . pedig maga Erdély is készen áll a felkelésre.»⁹ Longueval kapitányról csak futólag szól, s a dolog természete szerint nem tesz említést azokról a hírekről sem, melyek a franciául írt Gazette d'Amsterdamban jelentek meg \fillars bécsi francia követ szerepével kapcsolatban.¹⁰ Rákóczi kiszabadulásáról, — melyet a Memorabilia Anni MDCCI az év tíz legfontosabb eseménye közé sorol és képen külön is bemutat — annál kimerítőbben tudósít. Ismerteti a menekülés regényes részleteit, a bosszúálló üldözést, kegyetlen megtorlást, az üldözött szerencsés menekülését és körülményes bujdosását Lengyelországban.

Rákóczi nevével kezdődnek az 1702. esztendő magyar hírei is. Közlik, hogy vérdíjat tűztek ki fejére, hogy bérgyilkosok leskelődnek nyomában s megcáfolják az elfogatásáról és megöléséről terjesztett híreszteléseket. De január végén hetekre elhallgat a hír. Azokban a napokban, midőn az olaszországi francia hadsereg java s maga a vezérlő tábornok is a császáriak fogságába kerül, a Gazette semmi kedvezőt nem jelenthet hazánkról: «Magyarországból az a híradás jött, hogy ott minden csöndes ...» De április végén már Bercsényi lengyelországi készülődéseiről számol be, júliusban Rákóczi moldvai útjáról ír, augusztusban egy újabb nagy magyar felkelésről, s szeptemberben hírül adja, hogy: «Gamboski huszárezredének 140 embere» — akiknek a rajnai csapatokhoz kellett volna csatlakozni — megtagadta az engedelmességet s egy «elégedetlen» vezetése alatt elindult Lengyelországba, «hogy a magyar ügy mellé álljon». . ."

A magyar események megítélésében kifejezésre jutó francia szempont a következő években erősebben megnyilvánul s mind kizárólagosabban hadi és politikai érdekűvé válik. Érezni, hogy Franciaország léte egyik legnagyobb küzdelmét vívja s ebben minden erejét megfeszíti. A külföldön zajló eseményekből csak az fontos számára, ami érdekeit szolgálja. A világ minden tájáról beszerzett és hétről-hétre számon tartott híryanag mögött szinte látni a hatalmas mozgató és rendező értelmet: a Napkirályt, akinek szeme áttekinti és hatalma a maga érdekéhez kényszeríti majd az egész Európát.

Rákóczi harca — úgy amint 1703-ban a Gazette-ben tükröződik — Franciaország hatalmas küzdelmében csak az egyik keleti hullámnak látszik.

Mintha még kitörésének idejét is befolyásolnák a francia események. Egy rendkívüli méretű, Bécs ellen irányított koncentrikus támadás tervébe látszik beleilleszkedni, hogy északról és keletről támogassa Villars francia tábornok és a bajor seregek fejlődését s a délről felvonuló Vendôme tábornok hadseregével való közös előnyomulást. Rákóczi tavaszi előkészületeinek a nyugati szárnyak májusi egyesülését kellett megkönnyíteni, s a júniusi betörésnek és a meginduló előrejutásnak lehetővé tenni a nagy francia hadi célt: a hochstádti síkon vívott szeptemberi csatát és az Augsburg ellen való decemberi előnyomulást.¹²

De a magyar események nemcsak a francia katonai érdekeket szolgálták, hanem a politikai terveket is. A francia-ellenes koalíció sorsát nagyban befolyásolta az európai közhangulat, s a francia kitartást és áldozatkészséget az ország közvéleményének bizakodása. Midőn Szavója és Portugália harcbalépése fenyegetni kezdett, nagy jelentőséggel bírt, ha a Gazette Bécsből hírül adhatta, hogy «a magyar rendek tudomására hozták a császárnak, hogy nem tudják megfizetni a nyugati hadjáratra kért három millió forintot», s Törökországból (1703 februárjától kezdve) azt jelenthette, hogy Rákóczi negyvenezer tatárt gyűjtött össze a «Budziákban», s nyolcezer «malkontensével» hozzájuk csatlakozva betörni készül Magyarországra; vagy a Felvidékről azt közölte (júliusban), hogy a felkelők «nagy számban gyülekeznek Szatmár környékén s szétverésükre Rabutinnak több ezredet kellett kivonnia Erdélyből», sőt el kellett vonni Bécsből is — mely már «szinte teljesen védelem nélkül maradt» — bajor harctérről hozott csapatokat, s Kassára kellett irányítani «azt a 4000 emberből álló hadtestet is, mely Buda környékén gyülekezett azzal a rendeltetéssel, hogy Olaszországba induljon».¹³

A kétséges hónapokban különösen fontos volt, hogy Nyugaton tudják és hétről-hétre bizonyítva lássák, hogy — hiába költik a császáriak ismételt halála hírét — Rákóczi él, június óta már Magyarországon jár, «hatalmas pártja van, mely maga köré gyűjti majdnem az egész nemességet», hogy táborába siet mindenütt a nép; hogy csapatai júliusban már tízezerre mentek, kezükben tartják Felső-Magyarország egész keleti részét, augusztusban már túl a Tiszán haladtak és Erdélyig jutottak előre, ahol felszabadítóként várja őket a nemesség s az egész lakosság. Rákóczi sikere így súlyt jelentő fontos érv és jó értékesíthető pszichológiai tényező lett a francia külpolitika harcában is. Ez a válságos hónapokban hasznát látta, hogy a Gazette a távoli, «keleti fronton» Rákóczi csapatainak szerencsés haditényeiről számolhatott be, vagy éppen diplomáciai sikereiről közölhetett adatokat. A tiroli francia támadás küzdelmei között hírül adta Erdély felkelését, néhány héttel később a rákok és szlovének csatlakozását; a hochstádti győzelem után Thökölynek és bujdosóinak visszatérését jelentette, s Rákóczi követeinek a török szultánnál való kedvező fogadtatását emlegette.¹⁴

A francia érdekszövetség helyzetének előnyös feltüntetése mellett a Gazette állandóan törekedett arra is, hogy minél feltűnőbben rámutasson a

császári udvar súlyos nyugtalanságára és aggasztó helyzetére. Az egyesült francia támadás megindulásakor arról adott hírt, hogy majdnem az összes védőcsapatokat Kassa felé kellett irányítani, s így Bécs «szinte teljesen védelem nélkül maradt»; szólott «az udvar rendkívül nyugtalanságáról s a török támadástól való rettegéséről is» és szívesen emlegette, hogy Rákóczi katonái «betörttek Morvaországba s 15—16 mérföldre jutottak» a Habsburg fővárostól úgy, hogy «a császár a felkelőktől való félelmében már nem is mer visszatérni Bécsbe A gúnyos hang és személyi kisebbités vágya többször is kiérzik a hírekből. Érv ez akkor is, ha a császári diplomácia egy-egy vesztett kuruc csata után a felkelés végleges leverését hirdeti. Érv különösen akkor, ha a császár békealkudozásainak, fenyegetéseinek, vagy ígéreteinek kilátástalanságát kell bizonyítani. 1704 új

esztendejére a Gazette az udvar hű embereinek, Forgách és Pálfi grófoknak a császárhoz benyújtott jelentéséből idézi, hogy Magyarország «minden népessége az elégedetlenek pártjára állott már s még a rácok is hozzájuk csatlakoztak, pedig azok előbb ellenük fogtak fegyvert.»¹⁵ Meginatni az európai közvélemény bizalmát a német-római császár hatalmában: ez — különösen 1704-

től kezdve — legfőbb célja lesz a Gazette-nek.¹⁶ Franciaországra nehéz évek következtek: az augusztusi súlyos hochstädt-bernheim-i vereség után 1705-re már a Moselle folyásáig tolódott a harc; 1706-ban ki kellett vonulnia Olaszországból és Spanyolországban is megingott a hatalma; 1707-ben északi határait fenyegette az ellenség serege,¹⁷ s 1708-ban egyszerre mért rá csapást a déli Provence-ban és északon Flandriában. Az oudenarde-i végzetes vereség és Fille elfoglalása megnyitotta az utat az ország szíve felé. XIV. Fajos meg nem törő akarata és Villars tábornok energiája évekig kemény küzdelmet vívott, hogy visszaadja a bizalmat a

XIV. Lajos a fejedelmek pártfogója.

kimerült, éhségtől, járványoktól fenyegetett nyugtalan országnak, s a harci-erőt a megtört seregeknek.¹⁸ 1712 júliusában már az ország sorsa forgott kockán s a hetvennégy éves, betegségek-től és családi csapásoktól is gyötört öreg király, kiegyenesedett és mindennel leszámoló páratlan hősiességgel, tábornokával együtt készült az utolsó nagy csatára, hogy «együtt pusztuljon el vele, vagy megmentse az államot».¹⁹ F^s a csapások legnagyobb része egy párisi születésű francia, az egykori elbocsájtott kis abbé, Szavójai Jenő tábornok személyén keresztül érte. XIV. Lajos meg akart ezért fizetni uralkodói és emberi mivoltában egyaránt. Rákóczi előtte nemcsak magyar fejedelmi sarj volt, de a császár gyámfia is, s — mint németbirodalmi herceg — alattvalója. Felkelése személyi érzelmeiben is sértette a császárt és így kétszeres csorbát üthetett tekintélyén. Ezt a csorbát a küzdelem hosszú éveken át való elhúzásával kimélyíteni, s a császári sikertelen békealkudozások során különösen éles világitásban a hatalmak és a közvélemény elé tárni, szükséges személyi kielégülés volt a Napkirály számára s a mellett fontos hatalmi érdeke is; ha katonai téren egyelőre nem adhatta vissza az ismétlődő csapásokat, legalább politikai téren akart minél erősebben és minél tartósabban ártani. Szándékát azonban keresztülhúzással fenyegette a kísértő császári-
kuruc megegyezés.

A 65 éves Lipót császár uralkodása végén már maga is erősen óhajtotta a belháború megszüntetését s utóda József császár, akit Rákóczihoz személyes jóviszony is fűzött, a kortárs több megértésével minden erővel igyekezett a megegyezésre. 1704-től kezdve szinte hónapról hónapra megismétlődnek a tárgyalások a császáriak és a kurucok között, közvetlen küldöttek útján, vagy a holland és angol szövetséges közvetítésével.

A Gazette résen állott. 1711 végéig nem merülhetett fel békekísérlet a nélkül, hogy ne igyekezett volna meggyőzni a közvéleményt annak reménytelensége felől. 1703-ban Pálfi gróf kísérli meg az alkudozásokat a kurucokkal: «... a magyarok nem bíznak a császár ígéreteiben . . . hiába terjesztik a hírt, hogy megegyezés készül az elégedetlenekkel, biztosra vehető, hogy a tárgyalások máris teljesen megszakadtak». 1704 elején Szavójai Jenő próbál egyezkedni: «. . . kevés a valószínűsége, hogy eredményt ér el, hiszen kétségtelen, hogy Rákóczi herceg előfeltételként az erdélyi fejedelemséget kéri s a külföldi hatalmak garanciáját ... a hadakozás tovább tart ... s Rákóczi manifesztumban szólította fel csatlakozásra a szomszéd tartományokat is». Egy hónap múlva Hollandia küldötte próbál szerencsét: «... nagyon kétséges, hogy a malkontensek elfogadják Hollandia és Anglia közvetítését, mindkettő teljesen a császár érdekét szolgálja, s nagyon távol van, ha értékesíteni kell a garanciát ... az elégedetlenek máris folytatják a harcot, még nagyobb tüzzel, mint azelőtt . . .». Újabb hónap s a birodalmi államok követe próbálkozik s Anglia és Hollandia garanciáját hozza: «... kevés remény van rá, hogy az elégedetlenek meghallgatják . . . Bercsényi nem is ajánlotta neki, hogy a válaszra várokozzék, jobb, ha visszatér Bécsbe.» Tavasz végén újabb

kísérletek: «... minden ok megvan annak feltevésére, hogy a kurucok csak azért fogadták el a tárgyalások tervét, hogy kitolják az erősebb császári támadások idejét addigra, amikorra a franciák és a bajor választó is harcba állanak . . . Rákóczi bizonyosan nem fogadja el a fegyverszünet ajánlatát», mert ez megfosztaná taktikai előnyétől. Nyár felé a kalocsai érsek indul Rákóczihoz, aztán a nádor lép közbe: «... a közeli megegyezésnek a reménye teljesen szétoszlott . . . rossz hírek jönnek Magyarországból, s Bécsben minden eddiginél nagyobb sietséggel építik az erődítményeket . . . Rákóczi Magyar-, Erdély- és Horvátország összes népeit csatlakozásra szólította». Júniusban a badeni választó akar közvetíteni: «... minden valószínűség szerint ő se lesz kevésbé gyanús, mint az angolok és hollandok . . . egyik magyar hadtest már Bécsset fenyegeti».

A «súlyos viszonyok között» az Államtanács tesz megegyezési ajánlatot: «. . . de Rákóczi herceg úgy látszik, ki akarja használni a kivított előnyöket és az egész Magyarországot harcra szólítja, hogy egy új 100,000 főből álló sereget gyűjtsön a meglévő mellé». Ugyanakkor a császár ismét elküldi Rákóczihoz a kalocsai érseket az üzenettel, hogy helyreállítja jogaikat és összehívja három hónapon belül az országgyűlést: «... minden jel azt mutatja, hogy a magyarok felhasználják előnyös helyzetüket és maguk fogják kivívni a jogaikkal és szabadságukkal való rendelkezést — hiszen titokban a törökök és tatárok is segítik őket — s nem várják szerződéstől, melyet úgysem tartana meg a császár a harcok befejezése után». Július 2-án Marlborough Donauwörth-nél megveri a francia-bajor sereget, a császár felhasználja az alkalmat és újabb békeajánlatot tesz a magyaroknak. «Az elégedetlenek vezérei már informáltattak a harc részleteiről . . . s kijelentették, hogy nem fogadhatják el a császár javaslatát . . . úgy látszik, előnyt akarnak húzni helyzetükből ...» Újabb hírek járnak a béküléstről: «épp oly alaptalanok, mint az előbbieket». A badeni választó tanácsára részletes ajánlatot juttatnak el Rákóczihoz: «... nem fogadják el, már egyáltalán nem bíznak az udvar ígéreteiben». Ősszel mégis sikerül megkötni a fegyverszünetet: «... alig hihető, az ellenségeskedés folytatódik, úgy látszik, Rákóczinak sikerült megszerezni a török segítségét is»; — ha mégis életbe lépett volna: «... nagyon nehéz lesz a további megegyezés, az elégedetlenek nagy igényei miatt . . . azt kell feltételezni, hogy Rákóczi és vezérei csak azért fogadták el a fegyverszünetet, hogy módot adjanak katonáiknak az aratás és a szüret terméseinek betakarítására ... a magyarok határozottan kijelentették, hogy újra kezdik a háborút, ha nem teljesítik követeléseiket, . . . másrészt minden ok megvan, hogy azt higgyük, hogy kérésük egy részét sohasem fogják teljesíteni.» Október végén komoly tárgyalások kezdődnek Selmecen: «Már ott van Thekeli gróf is, hogy érdekeit védje . . . Anglia és Hollandia követe a fegyverszünet meghosszabbításán fáradozik, de keresztezték szándékukat Thököly gróf követei. . . s várják a török követ megérkezését is . . . a legújabb hírek szerint az elégedetlenek kijelentették, hogy sohasem engednek követeléseikből, azokért

készek életüket és vagyonukat áldozni, s remélik, hogy Isten segíteni fogja igazságos ügyüket . . . » 1704 végén megszakad a tárgyalás s a Gazette decemberben hírül adhatja: «Az ellenségeskedések újra megkezdődtek.»²⁰

A megegyezés lehetősége azonban ettől kezdve mégis állandóan kísértett. De a Gazette mindig meg tudta erősíteni a közhangulat bizakodását a magyar szabadságharc megalkuvás nélkül való tovább folytatásában, s így ébren tarthatta a közvélemény hitét a császári hadak küszöbön álló vereségében. Segítette munkájában a Mercure is. A megnyugtató hírek szinte hónapról-hónapra felmerültek: tartalmukat színessé tette a sokféle esemény, új jegyekkel látta el a fejlődés, hősi magasságba emelte élet és halál folytonos szembenállása, de a levonható következtetés vagy kifejtett tanúság lényegében mindig azonos volt: Rákóczi sohasem fog kibékülni, s hadisikere súlyos nyugtalansága marad a császárnak. 1705-ben az osztrák tartományok pusztítása, Bécs fenyegetése, Erdély elfoglalása, a tatárok csatlakozása a legfőbb érvek, s Rákóczi manifesztuma, a szécsényi országgyűlés esküje, Bercsényi «kemény és fensőséges beszéde» a pecsétes bizonyosság.²¹ 1706-ban a törökök «hadikészülődése», Anglia és Hollandia garanciájának végleges elutasítása, s az a hír, hogy Rákóczi — «értésítést nyervén a császáriak Olaszországban és Elzászban szenvedett vereségeiről» — újabb követeléseket fűzött a megegyezés előfeltételeihez.²² 1707-ben — Szavójai Jenő serege a francia határokat pusztítja már — az ónodi országgyűlés detronizációja a nagy tény, mely «nyilvánvalóvá tette, hogy nincs többé mit reménykedni az elégedetlennel való megegyezésben» s lehetőséget teremtett arra, hogy valamelyik harcban álló ellenfél foglalja el a Habsburg-királytól elvett magyar trónt.²³ 1708-ban maguk a császáriak szolgáltatják a bizonyítékot: «a németek alig kezdték bejelenteni publikációikban, hogy ívj, nagy sereggel indulnak a Rajnához, két hatalmas ok máris arra kényszerítette őket, hog} hangot változtassanak: az egyik az, hogy Rákóczi herceg harmincezer emberével Pozsonynál áll, s a császár kénytelen több ezredét, melyet a Rajnára szánt, Magyarországra indítani», a másik a flandriai ellentámadás; . . . az örökös tartományok is kezdik már érezni, hogy a magyarokkal való «megegyezés hírét csak azért terjesztik, hogy Őket minél nagyobb erőfeszítésekre kötelezhessék, s ezért kényszeríteni fogják a császárt, hogy mindenáron békét kössön».²⁴ De a magyarok még Oudenarde és Trencsén után sem engednek követeléseikből. 1709-ben is «a béke reménye országukban távolabb van, mint valaha volt».²⁵ 1710-ben is «véresen, de nyakasan» ellenállnak.²⁶ 1711-ben a szatmári béke ténye megzavarhatta volna a francia közvélemény bizakodását. De ennek még újabb erőfeszítésre kellett készülnie s a Gazette jelentette, hogy «Rákóczi visszautasította a békét, párthívei megcsalattaknak érzik magukat, s vele együtt Lengyelországba vonulnak. . . . Kassa, Ungvár áll, « . . . Munkács bevehetetlen . . . a harc újra kezdődhet . . . a törökök is nagy készüléteket tesznek».²⁷ Még 1712-ben is hírül adja a Gazette, hogy az ország forrong, a császáriakra a nyomás alig kisebbedett: a magyarok ellenállása nem szűnt

meg, itthon maradt hívei összeköttetésben maradtak Rákóczival s mindenről tudósítják.²⁸

Franciaország legválságosabb évtizedében, midőn a nemzet élet-halál harcában szinte teljesen egyedül állott a 65 éves Napkirály — «seul contre tous» hirdette jelmondata — a Gazette és a Mercure — mindenüvé, ahol franciául értettek — hétről-hétre elvitte a hitet fenntartó, bizakodást ébresztő híradást: «Rákóczi harcol». Hírből és beszédből ezren és ezren megismerték hősi életét és megsejtették, hogy sorsa alakulásával fordul a francia sors is. Érezték, hogy a fejedelmi ifjú, aki még alig jutott túl a huszonötödik évén, százados emlékek kapcsán és szülői örökségen keresztül, elrendeltetészerűen hozzákötötte sorsát ahhoz az országhoz, amelyhez «mindig különös rokonszenvvel és ragaszkodással vonzódott».²⁹ Megértették, hogy azonosította magát ügyükkel, s azonosnak tartotta azzal hazája célját is, mert — harcban a «német sassal», mint az — annak győzelmében látta a magyar szabadságjogok és a magyar nemzeti öncélúság legfőbb biztosítékát. Hitét nem biztosította szerződés, úgy vélte, biztosíthatja hősisége, önzetlensége és hűsége. Kitartott mellette még legsúlyosabb helyzetében is. A megegyezést kínáló ígérekkel szemben is. Akkor is, midőn — amint a Cazetta írta — mindent megkaphatott volna hazájának s önmagának, ha húszezer embert adott volna a császárnak Franciaország ellen.³⁰ Vir Justus et integer. Alakja túlnőtt az egyéneken. Túlnőtt — a Gazette és Mercure olvasói ilyennek látták — a magyar történelmen. Egy világtörténelmi harcot segített eldönteni nemzedékek sorára. Testén fogva fel a német sas csapását, megkönnyítette Franciaországnak, hogy kivárja a napot, melyen Isten «látható jelét adta pártfogásának» s a francia hadak valósággá teheték, amit a Napkirály érdemre veretett: *Clausa Germanis Gallia*.³¹

Vezéri és fejedelmi gondjai között, állandó székváros nyugalma nélkül, harcban az ország különböző részein, vagy a szervezés és szinte semmiből való teremtés titáni munkájában, — s vérben és verejtékben lelke mélyén szinte mindig egyedül: figyelemmel kísérhette-e Rákóczi a képet, mely róla s a magyar felkelésről a francia közvéleményben kialakulóban volt? Tudta-e egymás mellett látni a térben és időben külön álló vonásokat, s érzés nélkül, mérlegelő nyugalommal tekintve képmását, észre vette-e, mi benne ő, s mi a másoló szándéka? Legalább diplomáciájának fel kellett tárnia e kettősséget, s figyelmeztetnie a gondolkodásbaejtő különbségre.

A Gazette és a Mercure a francia érdekek szempontjából rajzolták meg képét a közvélemény számára. Rákócziban nem a hazája jogaiért küzdő, a magyarság közakaratóból választott vezért s a közös nemzeti akarat kifejezőjét mutatták be elsősorban, hanem a Habsburgok kibékíthetetlen ellenfelét. A felkelés magvai nemzeti programja alig bontakozik ki, Rákóczi mindig csak mint az elégedetlenek feje szerepel s a francia hírek, ha meg is emlékeznek erdélyi fejedelmé, majd Magyarország vezérő fejedelmévé — *protecteur de la Hongrie* — történt megválasztásáról, maguk sohasem nevezik

fejedelemnek s nem fejeznek ki semmilyen állásfoglalást a felkelés vagy akár a választás ügyében. A francia közösségvállalásról — hírlapokban — semmi nyom. Még Rákóczi francia ezredesei is (Sieur Verville fogságba jutásakor merül fel a probléma) «nem a Legkeresztényebb Király küldöttei», csak katonák Rákóczi szolgálatában.³²

A fejedelem már 1703-ban ismerte a közvélemény fontosságát s tudta, hogy ez mennyire befolyásolhatja az országos és uralkodói állásfoglalásokat. Ilyen célból adta ki a felkelést igazoló munkácsi manifesztumot is, latinul, hogy ne csak a külföldi fejedelmi udvarokhoz szóljon, hanem az ország különböző nyelvű népeihez s a szomszédos tartományok lakóihoz is. Hadainak is előtte vagy nyomában járt mindig a felvilágosító munka.³³ A francia újsághírek hiányos tájékoztatása s a meginduló császári közlemények támadásai így már 1704-ben meggyőzték arról is, hogy a magyar szabadságharc céljainak külföldi igazolását és megvédését szélesebbkörű francia nyelvű propagandával kell biztosítani.³⁴

Mindenekelőtt a felkelés okairól és jogosságáról akarta tájékoztatni az európai (főként a francia és birodalmi) közvéleményt. A bécsi közlemények vádaskodásával szemben meg kellett mutatni a magyar nemzet százados sérelmeit s alkotmányos jogát az ellenállásra. Az első röpirat, mely 1705-ben Baselen jelent meg *Manifeste des Mécontents de Hongrie* címmel, ezt a célt szolgálja.³⁵ Szembeszáll a «lázas és rebelliség» vádjával: «mindkettő ellenséges rosszakaratból és a Magyar Királyság alkotmányának nem ismeréséből» származik. A felkelők «nem akarják kivonni magukat az engedelmesség alól, amellyel a nemzet által megválasztott uralkodónak tartoznak; . . . felkent személyük iránt — egyéniségük és kiváló tulajdonságaik miatt — mély tisztelettel vannak», s nem ellenük, hanem szabadságuknak és azoknak az előjogoknak megvédésére fogtak fegyvert, «amelyek megtartására az uralkodók maguk is megesküdtek». Hogy az «olvasó előtt rendben kitűnjék az igazság», a röpirat röviden ismerteti a magyarok eredetét, akik Pannónia ősi lakosainak, Attilának harcias, független természetű utódai, kiemeli ősi alkotmányukat: Szent István atyai kormányát; II. Endre törvényeit, melyek biztosították a nemesség jogait s «egyensúlyt teremtettek a királyi túlhatalom s a nemzet szabadsága között, s ennek megvédése érdekében a királyság egyházi és világi főurainak megadták a jogot a fegyveres ellenállásra is, a nélkül, hogy ezért lázadóknak volnának nevezhetők»; hangsúlyozza az ország király választási jogát, a négy rend törvényhozó szerepét, a nemzetnek a nádorsághoz, s ezzel a hadi és igazságszolgáltatási ügyekhez való jogát; s kiemeli a magyar alattvalóknak az ország kormányzásában való kiváltságát. A király mind e törvények tiszteletben tartását vállalta esküjében, s mégis minden törvény ellen újabb sérelmeket követnek el, s ezekre sohasem kapni országgyűléseken orvoslást. Sőt az 1687-es országgyűlést erőszakkal még arra is kényszerítették, hogy törvény ellenesen — erőszak hatása alatt, s «egy napon semmisítve meg hét század fundamentu-

mát» — kimondja a Habsburgok örökösödési jogát. Az ország tiszteletben és megbecsülésben tartja József királyt — a sérelmekért is nem őt, hanem tanácsosait okolja — de az előjogokról s a szabad királyválasztás jogáról sohasem mond le. Ennek megvédéséért és törvényben biztosított szabadságaikért fogtak fegyvert, s «ezért az utolsó csepp vérüket is készek kiontani». ³⁶

A bázeli röpirat kitűnő jogilecke és nagyon sikerült összefoglalása a felkelők törekvéseinek; le tudja kötni a külföldi olvasó érdeklődését s érvelése teljesen kielégíti szempontjait. Rákóczi nevét ugyan nem írja le, de a fejedelem központi alakját érezni az események mögött. A röpirat megjelenése nagy újság lehetett az eseményeket figyelemmel kísérő közönség számára: maguknak az érdekelteknek panaszát hallatta, s olyan szabadságjogokra épített alkotmányt ismertetett, amely sokban emlékeztetett azokra a jogokra, amiknek összetörésén a Napkirály hatalma kialakult. Magán hordta a «tiltott» érdekességet, s valóban a röpirat három kiadása közül egyik sem viseli a «Privilège du Roy» engedély-jegyét, s egyetlen francia közlemény sem tesz róla említést. Úglátszik mindez csak növelte elterjedését. ³⁷ így annál jobban megfelelhetett céljának, melyet írói maguk elé tűztek. Megnyerte «az elfogulatlan, józanul ítélő olvasó részvétét egy szabad nép ügyének, melyet igazságtalan és szégyenteljes láncokba akartak verni. . . »

Hogy ezen a véleményen lehetett maga a fejedelem is, arra következtetni enged 1707-ben megjelent francia életrajza. Ebben — mind a három kiadásban lenyomatva — ismét szerepel a röpirat, néhány Rákóczi személyéhez fűződő kisebb változtatással. ³⁸

A következő év eseményei két újabb röpiratnak adnak életet. Ezek már részletesebbek, polemikusak és támadóak: teljes vértetben állnak ki az európai közvéleményben a felkelés ügyéért meginduló küzdelembe.

A küzdelem a nemzet becsületéért is folyt. Az 1706-os tavaszi fegyverszünetből következő tárgyalások nem hozták meg a birodalmi közvéleményben előre bejelentett és annyira várt megegyezést: a császár hajthatatlan

HISTOIRE DU PRINCE RAGOTZI,

OU

LA GUERRE DES MECONTENTS SOUS SON COMMANDEMENT.

A P A R I S,

Chez CLAUDE CELLIER rue S. Jacques,
vis-à-vis S. Yves, à la Toison d'or.

M. DCCVII.

Avec Approbation & Privilège du Roy.

A Rákócziról szóló,
1707-ben Párizsban kiadott francia
történeti munka címlapja.

maradt Rákóczi erdélyi fejedelemsége kérdésében, éppúgy, mint a szabad királyválasztás, s az elkobzott javak visszaadása ügyében. A meg-egyezés elmaradásáért s a háború folytatásáért azonban a magyarokat akarták felelőssé tenni, «örök lázadóknak és rebelleseknek», a «béke állandó veszélyeztetőinek» bélyegezve Őket. E méltatlanul emlegetett nevet nemcsak a birodalomban tudták elfogadtatni, de még Franciaországban is sokak szemében jellegzetes vonásává tette a magyar nemzetképnek.³⁹ A homályt eloszlatni s az udvar mindig hangoztatott engedékenységet és békevágyságot a maga igazi színében megmutatni: erre vállalkozott a felkelés 1706. évi két röpirata.

Az egyik, az *Articles de la paix des Etats et des Ordres* . . . a szövetkezett rendek által összefoglalt követeléseket tartalmazza azzal a válasszal együtt, melyet a poseni elutasításra adtak az elégedetlenek.⁴⁰ A bécsi propaganda elhallgatta követeléseiket, s csak a császár választát nyomatta ki. Magyar részről jónak látszott igazolásul együvé tenni a kettőt. A röpirat, a két szöveg alapján, kemény érveléssel részletesen megvilágítja a császári diplomácia cselszövéseit, s azt a tényt, hogy mindig csak időnyerés és hadi előnyök kicsikarása miatt veti fel a megegyezési terveket, valójában azonban nem törekszik a felkelés sérelmi okainak orvoslására. Irodalmi szempontból érdekesebb a másik röpirat, a *Remarques Apologétiques*, melyet a «szabadság negyedik esztendejében . . . egy szabad ország szabad városában» nyomtatott ki a szerző: Veracius Constantius.⁴¹ Az *Apologia* — Y ay Ábrahám műve — kérlelhetetlen logikával szedi szét a vádakot s a kurucok 23 békefeltételét és a császári válaszponthoz szoros rendbe fogva, törhetetlenül megvédi a szabadságharc ügyét s Rákóczi fejedelemségét. Könnyű fordulatossággal mutatja ki az ellenfél rosszhiszeműségét és állandó számítását a tájékozatlan külföldi szemlélő becsapására.: «Békenyilatkozatokat közölnek, őszinteséggel kérkednek, egész Európa előtt azt a látszatot keltik, hogy egyezkedni akarnak, ígéreteket tesznek, hogy helyreállítják a törvényeket és visszaadják a szabadságot a hazának: de mindez csak hamis szó, hogy elkápráztassák a keresztény világ fejedelmeit és gyűlöletessé tegyék a magyarok fegyvereit».

1706-ban a hírlapokban és röpiratokban már együtt volt az anyag, mely Rákóczi fellépését és diplomáciai működését s a függetlenségi harc magyar politikai tartalmát megismertethette a francia olvasóval. A közönség rendkívüli érdeklődése — a röpiratok újabb meg újabb utánnyomása bizonyítja — szintén nem hiányzott. Csak vérbeli író kellett még, aki egy képbe foglalva, művészetével megelevenítse a szétszórt vonásokat, s a kor számára megrajzolja a fejedelem képét. Eustache Le Noble személyében — több politikai és történelmi munka is híressé tette nevét a korban — az alkalmas író is jelentkezett.⁴² Rákóczi-életrajza, az *Histoire du Prince Ragotzi ou la Guerre des Mécontents sous son Commandement 1707* tavaszán jelent meg, s olyan rendkívüli érdeklődésre talált, hogy ugyanabban az évben még kétszer lenyomatták.⁴³ A kiadó jól mondta előszavában: «a körülmények akkori

állításában, mikor az elégedetlenek háborúja a császár legfontosabb ügye lett, nem adhatott volna fontosabb könyvet az olvasó kezébe.»

A szerző Rákóczi fellépésétől 1706 tavaszáig írja meg a felkelés történetét. De az eseményeket beleágyazza a fejlődés medrébe. Megmutatta a kezdetet «Serin gróf, Nadasti és Frangipani kegyetlen halálában», akik, éppúgy mint Thököly, ugyanazért az ügyért harcoltak, mint amiért Rákóczi küzd. vSajtetti a remélt folytatást is: «a jövőben talán még kiemelkedőbb eseményeket láthatunk majd, hogy ha erejévelja felkelőkhöz csatlakozik még a török ...» A két esemény között leperreg az olvasó előtt Rákóczi elfogatása, kiszabadulása, az országba jövele, a csaták, országgyűlések, fegyverszünetek és béketárgyalások sora. Le Noble, a Gazette és Mercure közleményein és a röpiratokon kívül, bőségesen felhasználja a Rákóczi udvarában vagy seregében megfordult franciák tudósításait is. A figyelmes idegen szemével nézi az eseményeket és tesz megállapításokat. Ezek a közvetítésből nyert személyes tapasztalatoknak megfelelően, elsősorban haditermészetűek: «... az elégedetlenek háborújában nem sok nagy csatát látni, s kevés szabályos várostromot; a magyarok tatár módra, rajtaütésekkel harcolnak, s a városokat körülzárással és kitéheztetéssel veszik be.» Ismeri — nagy vonásaiban — politikai, alkotmányos és társadalmi életünket, ezekről megértéssel szól; leírja a magyar viselet jellemző szokásait, megemlékezik a magyar művelődés fejlettségéről, külfölddel való kapcsolatáról s dicséri a magyarok fejlett nyelvismeretét: szinte minden szomszédjuk nyelvét beszélik, tudnak latinul, lengyelül, csehül, törökül...⁴⁴

A «Recrudescunt» francia és latin szövegű
1708-as baseli kiadásának első lapja.

A fejedelemről is több ízben szól: «. . . alakja különösen formás; termete szép, magas, derék; arca kerek és telt; a haja fekete; törökös szakállt hord. Rendkívül eszes, nagyon bölcs: józan gondolkodású, nemes szívű és igen udvarias; ért a háborúhoz s még jobban a diplomáciához. Hűsége törhetetlen, baráttal és ellenséggel szemben, mind dicsérik jóságát és szavatartását.» Ismeri vezéri kiválóságát is, tudja, hogy a felkelők első, gyűlevész hadaiból ő formált százezer főnyi fegyelmezett, hatalmas sereget, melyet együtt tud tartani és irányítani csatákban és csaták közén. A magyar urak és a nép mély érzelmekkel ragaszkodik hozzá: érzik kiválóságát és feltétlenül engedelmeskednek. A harcban kemény, maga is ott küzd a többiekkel; a foglyokkal jóságos és nemes érzésű. A császárral szemben is kiemelkedik nemes alakja: gyűlöletet a legméltatlanabb üldözés, szégyenteljes halálra ítéltetése után sem érez: «Rossz lehet a császárnak most alkudozni». Vezéri gyengeségtől féltették felesége kérő szavával szemben: sem érzem, sem erőszak nem tud erőt venni esküjén, hogy «kiszabadítja hazáját az elnyomás bilincseiből és visszaállítja a kormányzás ősi alaptörvényeinek tekintélyét.»⁴⁵

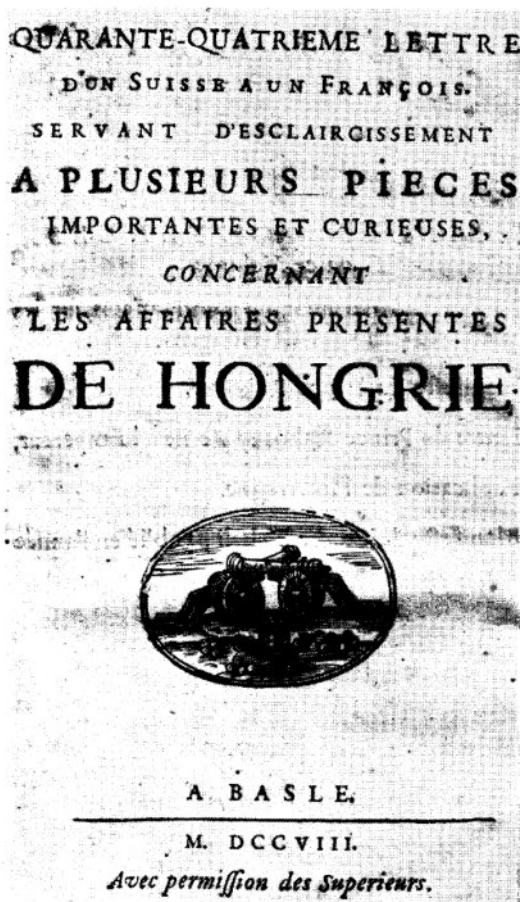
Le Noble könyve, nem utolsó sorban a francia szemtanúk tapasztalatainak újsága és pontossága miatt, mélyen bevészte a fejedelem képét a franciák emlékezetébe. Regényként olvasták és forrásmunkává is lett, mely a francia köztudatban évtizedeken keresztül alakította a magyar nemzetképet és segített nagyságában megőrizni s feledhetetlennek megtartani a fejedelem alakját.⁴⁶

Az 1707 után való francia nyelvű magyar kiadványok között irodalmi szempontból Rákóczi Manifesztum-a a legfontosabb. Francia szövege politikai iratokban szinte páratlan művészettel közvetíti a gondolatot s a bennük rezgő mély érzelmiséget. Meg tudja sejtetni a történelmi pillanat nagyszerű feszültségét és szinte maradék nélkül kifejezi a háborgó indulat ritmikaját. Feledhetetlen szépségű részletei ma is mély hatással vannak. Még erősebben hatottak a korabeli francia olvasóra, aki — mikor hazája földjén északon és délen ellenség taposott — a sorsában érdekelt ember érzelmeivel fogta fel Rákóczi üzenetét: «Les anciennes playes de l'illustre Nation Hongroise s'ouvrent de nouveau . . . Celle qu'on lui a fait en violant les libertez de ce Royaume, empoisonné palié par des remèdes aussi pernicieux que le mal ne peut plus être guéri que par le fer . . . »

A Manifesztumhoz hozzá van csatolva Rákóczinak a császárhoz intézett levele, az interregnumot kimondó országgyűlési határozat és Thököly 1686-os kiáltványa is. A munka így mintegy a felkelés francia okmánytárát adja. Mégsem volt halott iratgyűjtemény, mint olvasmány is lekötötte a figyelmet. Nemcsak a hozzájuk fűződő európai horderejű események miatt, de azért is, mert mindenik darabját a személyes és kollektív élmény hatalmas ereje hatja át. Az érdeklődés ugyanabban az évben még három újabb kiadást hozott létre. Az egyik éppen a kor nevezetes politikai sorozatában, az Egy svájci levelei egy franciához röpiratgyűjteményben jelent meg.⁴⁸ Előszóul a svájci kiadónak francia barátjához intézett levele szolgál: Egy császári sereg-

ben szolgáló magyar és egy — az ónodi országgyűlés utáni harcokban — fogságba került kuruc baráti találkozási keretében, párbeszédben ismerteti a két nézetet. Maga nem foglal állást, «francia barátjától» várja a véleménymondást. Az érvelésből mégis kiérezni a kuruc-igazságot és azt a nagy várakozást is, mellyel a kurucok a franciákra tekintettek: «Ha Franciaország segítséget ígért, sohase remélhattük ígérete teljesítését annyi joggal, mint most. Elenségei elfáradnak, s ő mégsem merül ki; egy nemzet sem lehet a mieinknek annyira barátja, mint a francia.» Hangot talál benne az a magyar törekvés is, mely a középkori kapcsolat folytatásaként francia családból való uralkodót szeretett volna látni a magyar trónon: ... a fenséges vér, mely Franciaországnak királyokat adott, királyokat adott nekünk is, akik hosszú időre boldogságot és dicsőséget jelentettek Magyarországnak. A két Károly emlékezete, Nagy Lajos emléke és Mária leányáé, akinek atyja érdemeiért és jószágáért őseink felajánlották a Magyar Királyságot, még ma is köztisztelőben áll . . . Oh ha ez a nemes francia vér sohase halt volna ki Magyarországon és mindig királyokat adhatott volna nekünk! ...»

Az 1708-as év lezárja a francia röpiratok virágkorát. Ezután már csak kettőről tudunk, Vay Ábrahám Egy lengyel királyi tanácsos levele című röpiratának 1710-ből való francia fordításáról,⁴⁹ mely a magyar közjog védelmét és magyaroztatását adta elő «egy római birodalmi úr részére» s a Dédution des droits de la principauté de Transylvanie című röpiratról, mely rendkívül éles jogi elmével Erdélyországnak a fejedelmi szuverenitáshoz és Rákóczi megválasztásához való jogát fejt ki s — 1712-ben — azt bizonyítja, hogy a

Egy 1708-ban Baselben kiadott és Rákóczi-iról szóló francia röpirat címlapja.

hadviselők között létrejövő békében szükséges feltétel Erdélyország önállóságának visszaállítása.⁵⁰

Az áttekintett jelentékeny magyartárgyú irodalom bőséges anyagot szolgáltatott a kor lexikonainak: a Dictionnaire-eknek és a regényes történeti műveknek: az Histoire-oknak, úgy a felkelésről, mint a fejedelemről.⁵¹ De Rákóczi emberi alakjának rajzához csak L,e Noble munkájában találni adatokat. A magyar inspirációjú kiadványok nem foglalkoztak személyiségével, s a külföldiek nagyobb része csak az eseményekből meríthette lélekrajza vonásait. Egyéniségének legmélyebb tulajdonságait száműzetése idején jegyzi fel a francia irodalom. A versailles-i udvarban Rákóczi kora legérdekesebb mémoires-íróival is találkozott. Ezek tanúsága és az ismerősök levélbeli feljegyzései a fejedelem személyi életéről és lelkivilágáról rendkívül érdekes adatokat nyújtanak. A történelmi hős, hadvezér és fejedelem francia irodalmi képét kiegészítik a «Rákóczi intime» nemes finomságú emberi vonásaival, s teljessé teszik a portrét, melyet mások rajzolhattak a fejedelemről.

*

Az emlékiratok és levelezések Rákóczival foglalkozó feljegyzései legnagyobbbrészt a száműzetésben töltött évekkel kapcsolatosak. Franciaországban időzése — amíg a Napkirály életben volt — a fejedelmet kikerülhetetlenül az udvarhoz kötötte. Ennek volt a vendége akkor is, ha nem lakott a király közelében. A grosbois-i kolostorban francia földön való tartózkodásának csak utolsó tizenkét hónapját töltötte, s ezalatt is illendőségből és kényszerűségből, több ízben megfordult az udvarban. A királyi udvar, különösen Yersaillesban, még ebben az időben is ragyogó központja volt a francia életnek és szellemiségnek, s a nagyvilági udvari életet rákényszerítette a fejedelemeire is.

XIV. Lajos, amint maga mondta, «mindent meg akart tenni érte, amit csak tehetett», s amit adhatott: személyi megbecsülés, kitüntetés, külső kegy, az mind bőven kijutott «Sáros grófjának» és «Rákóczi hercegnek».⁵² Nem nevezték fejedelemnek — a francia abszolút királyi hatalom megerősítője elvi, külpolitikai és etikettbeli szempontok miatt most sem adta meg neki ezt a címet ⁵³, de a királyi barátság, a fejedelmi származás és sorsának rendkívüli-sége éppúgy, mint szelleme gazdagsága és egyéniségének varázsa így is megszerezték számára a királyi udvar és az előkelő társaság megbecsülését. Rákóczi ifjúkorától kezdve szerette és olvasmányjaiból ismerte Franciaországot, s az udvari emberek tanúsága szerint «úgy beszélt franciául, mintha Franciaországban töltötte volna életét». «Rendkívüli szeretetreméltósága és férfias szépsége mindenütt vonzott» és «nem volt előkelő társaság, ahol — amint az egykorúak írják — mindenütt ott ne lett volna Rákóczi herceg».⁵⁴ Madame Maintenon, a király morganatikus felesége is feljegyezte róla, hogy «Franciaországban sohasem sikerült idegennek jobban megszerettetnie magát: mindenki kedveli, keresi, becsüli.»⁵⁵

A legtöbb mémoires-író ezt az udvari, társasági életét örökíti meg. A

Marquis du Dangeau arcképe.

Gazette hírei alapján jórészt már előbb is megemlékezett a fejedelemről, de közlésük csak mostantól kezdve támaszkodik személyes élményre. Dangean márki, államtanácsos, aki második neje révén rokonságban is volt Rákóczi feleségével, mindjárt megérkezésekor tüntetően barátságába vette. Állandóan a király mellett élt, így sokban hasznára lehetett a fejedelemnek. Ő ismertette meg Madame de Maintenonnal s a király törvényesített két fiával: Du Maine és De Toulouse hercegekkel. Emlékirataiban Rákócziról is részletesen megemlékezik, s francia földre lépésétől rodostói megtelepedéséig figyelemmel kíséri.⁵⁶ Feljegyzései páratlan buzgalommal napról-napra készültek, s az egykori francia udvari élet változatos eseményei között a valóság hűségével mutatják be a fejedelmet. Ihatni XIV. Lajossal való találkozásain: kihallgatásokon, utazásokon, vadászatokon, a versailles-i, marly-i udvari életben, Fontainebleau-ban is, ahol a király nagyszerű lakosztályt rendeztetett be számára. Előtűnik magántársaságban a király fiainál, az uralkodó hercegeknél, vagy a király öccsének feleségénél, a német származású Liselotte-nál, aki egy kicsit magát is száműzöttnek érezve, mindig sok megértő rokonszenvet tanúsított iránta. Mindenütt «szeretet és megbecsülés veszi kőül: finom eszű és nagy tudású, tapasztalatokban gazdag ember benyomását kelti, aki az előrejutásért, javakért tülekedő udvarban bölcs szerénységével és szelíd humorával mindenkit magához békít».⁵⁷

Részletesen megemlékezik életéről Saint-Simon herceg, a kor másik rendkívül érdekes és hasonlíthatatlanul szellemes emlékirója is.⁵⁸ De feljegyzéseiben szélsőséges természetének jegyeit el kell választani az ábrázolástól. Szakítva a katonatiszti pályával (ahol túlságosan lassúnak találta az előmenetelt), már húsz éve élt az udvarban, — félig kegyvesztetten, de szellemi kiválósága és ártó nyelve miatt mindig megkímélten — amikor Rákóczival találkozott. Lelkében mély ellenszenvvel XIV. Lajos iránt, a durvaságig menő becsméréssel Madame de Maintenon-nal szemben, cselszövésben a trónörökösrel s minden lehetséges «utóddal», évek során át azzal a számítással gyűjtötte az adatokat az udvari életről, hogy egyszer, ezeket is felhasználva, «lehessen még ő is valami». Vallásos és erényes életre éppúgy készen, mint egyéniségének mindenben keresztül való szabad érvényesítésére, felolvadó szeretetre ritkán, gyűlöletre mindig képesen, nagy néha tudott csak érdektelenül ítélni és tárgyilagosan leírni. Később, elvonuló magányában, a csapások súlya alatt, midőn Dangeau márki emlékiratait olvasva végleges formába öntötte megemlékezéseit, még több keserűséggel, még epéebben értékelt az embereket és a dolgokat. De a kifejezésben és művészi ábrázolásban mindig egészen különös képességet mutat: bámulatosan tud megragadni és gazdag képzeletével megeleveníteni jellemző tulajdonságokat.; arcképei valóságos portré-galériáját nyújtják a XVIII. század első felének. Ez a kettősség jellemzi Rákócziról rajzolt képeit is, legtöbbször együtt csodálhatni bennük művészetét és személyi elfogultságát érzető, önmagát kiemelő gögjét, mely sohasem engedi, hogy együtt érezzen a fejedelemmel.

Nem tudja magát egyenlőnek érezni vele, ezért nem érti meg. Elfogultsága már az első feljegyzéseknél szembetűnik. Alig enyhül a találkozás után is; a képben, amelyet a fejedelemről fest, mindenütt kiütözközik a saint-simoni zárt különállás ellentmondó jelei:

«Rákóczi igen nagytermetű volt, mégsem túl magas, testes, a nélkül, hogy kövér lett volna; igen arányos és csinos külsejű, egész megjelenése erősen határozott és nagyon nemes, tiszteletet parancsoló, de nem durva; arca eléggé kellemes és egészen tatár kifejezésű. Bölcs ember volt, szerény és mérték-

tartó, nem nagy szellem, de teljesen józansággal és természetes józággal; nagyon udvarias, de mindig tudja, kivel áll szemben; mindenkivel nagy könnyedséggel érintkezett, s ugyanakkor — ami ritkán van együtt — éreztetni tudta méltóságát, a nélkül, hogy az dicsekvésnek érzett volna. Nem sokat beszélt, mégis részt vett a társalgásban és nagyon jól el tudta mondani, amit látott, a nélkül, hogy valaha is magáról beszélt volna. Nagyon derék ember, egyeneslelkű, igaz, rendkívül bátor, erősen istenfélő, fitogtatás és leplezés nélkül, természetes őszinteséggel. Titokban sokat adott a szegényeknek, jelentékeny időt töltött imádságban; megszapordott háza népét a legnagyobb rendben tartotta, úgy

Louis Duc de Saint-Simon francia memoáriró.

erkölcsi szempontból, mint a kiadások és a pontos fizetés tekintetében, s mind-
ezt szelídséggel tette. Nagyon jó ember volt, igen szeretetreméltó, az érintke-
zésben szívélyes; de aki közelről látta, annak csodálkoznia kellett rajta, hogy
egy nagy pártnak lehetett a feje s hogy annyi feltűnést keltett a világban.⁵⁹
Csak életének nagy vágyában a vallásos odaadásban tud egybeolvadni
vele. Mikor morózus magányában eléje kerül Dangeau naplója, s újra találko-
zik a fejedelem alakjával, a grosboisi camaldule-ök között élő remetében meg-
érzi a lélek emelkedettségét és a különleges emberi nagyságot. De titkából,
magyarsága misztikumából, vagy a száműzött vezér tragikumából nem sejt

meg semmit. Megfoghatatlan előtte az is, hogyan szánhatja rá magát a fejedelem biztos helyének elhagyása a törökországi bizonytalan lehetőségekért. Az egyhelyben élő és az élet sztatikai nyugalomához ragaszkodó ember konok bölcsességével rója meg «nyugtalanását» s a nemértés bosszúságában lealacsonyítani igyekszik alakját.⁶⁰

Villars herceg tábornagy még 1687-ben, egyszerű tiszt korában — a török ellen Magyarországra küldött francia seregben — került érintkezésbe Thököly katonáival. Jókora ismerhette Rákóczit is s közvetítő lehetett. De emlékirataiban a diplomata és az utókorra tekintő ember előrelátásával csak a szempontjából fontos eseményeket jegyzi fel. Elpanaszolja bosszúságát és a sérelmeket, amelyeket a császári udvar, a bécsi nép s az ellenséges sajtó okozott, alaptalanul megvádolva a kurucokkal való kapcsolattal, pedig e korban «semmit sem tudott Rákóczi ügyeiről». A portré, melyet — a bécsi napok idejében — a fejedelemtől fest, a szelíd benyomást emeli ki, mely egyáltalán nem sejtette a nagy vállalatokra kész vezért. Mint hadvezér, értetlenül áll a sajátos magyar harcmodorral — *cette petite guerre des Tartares* — szemben. Mint diplomata királya parancsa szerint, de — amint *Emlékirataiból* látni — minden megerősítés nélkül képviselte Rákóczi érdekeit Szavojai Jenővel szemben a rastatti béketárgyalásokon. Az udvarban nem igen kereste Rákóczi társaságát. A fejedelem sem az övét. Érzései már Grosbois felé vitték, midőn Villars herceg 1714. június 23-án nagyvilági sikereinek tetőpontján, a «legfényesebb hallgatóság előtt . . . méltósággal és ékesszólással teljes beszédben» elfoglalta székét a Francia Akadémián.⁶¹

Bonnac mári lengyelországi követ korában ismerkedett meg Rákóczival; összeköttetésben maradt vele akkor is, midőn a király Konstantinápolyba küldte. *Mémoire-jaiban* főképpen politikai szerepéről emlékezik meg, de a fölkelés le veretesének okait keresve, a fejedelem egyéniségének alkatelemeit is vizsgálja. Különösen megingathatatlanságát emeli ki, mellyel a magyar és francia vereségek idején is kitartott; ez «vesztének is oka volt», mert nem kényszerítette állandó szívós küzdelemre s a befejezett munka előtt elhitette vele, «hogy élvezheti fáradságának gyümölcseit».⁶²

A kor számos más emlékirata is őrzi még a fejedelem emlékét. De ezek alig gyarapítják új jegyekkel irodalmi képét. Breteuil báró, XIV. Lajos felolvasója, mint a követek bejelentője találkozott Rákóczival. Feljegyzései a király nagy szeretetének és különös megbecsülésének nyomait őrzik. Luynes herceg, Souches mári, Mme de Caylus, Mme Du Noyer, Bonneval és a többiek emlékiratai művelt szellemiségének hódításairól és az emberi kiválóságának juttatott általános tiszteletről tanúskodnak. Mélyebb személyes élményt, a fejedelem lelkébe ható megfigyelést csak De Saussure Cézárnak, a fejedelem udvari nemesének feljegyzései tartottak még fenn. Saussure Rodostóban ismerte meg Rákóczit s haláláig mellette maradt. Szerető ragaszkodásának megadatott, hogy régi nagyságának hajlatán méltóságos öregségében is meglassa benne s megörökítse a nagy fejedelmet. És a bölcs, erős és emelkedett

lelkü férfit, «akinek csak egy hibája volt», hogy a maga tiszta egyénisége szerint ítélte meg az embereket.⁶³

A kép, melyet az emlékiratok Rákóczi eltűnő alakjából általadhattak a feledni kezdő újabb nemzedéknek, férfias szépségében, lelki erejének és emberi méltóságának megnyilatkozásaiban mutatják a fejedelmet; keménynek a csapások alatt, bátornak és kitartónak a kétségekben, újra meg újra

XIV. Lajos udvara körében Párizs város egyik küldöttségét fogadja.

(1712.)

bizakodónak, hittel az emberekben és hittel a jövőben; a versailles-i udvarfényes életében társaságbeli nagyúrnak, de szavában és megjelenésében fejedelemnek, akinek lelkébe nem lát bele az udvaroncok serege; a camaldule-ök kolostorában böjtölő, vezeklő kemény remetének, de középkori harcos barátanak is, aki égi akaratból és edző magagyötrésből, feladata új, nagy próbájához gyűjt fogyhatatlan energiákat.

*

Lelkének csalódásairól s gyötört szívének keserűségéről — a francia irodalomban — csak néhány levél szól: az övé s egy-két benső barátjéé.

A fájdalmas kiábrándulás jelei Besen val báróhoz intézett leveleiben jelentkeznek először. A danzigi francia követ hivatalos pártfogója volt lengyelországi tartózkodása alatt s őszinte barátja is; távozásakor gondjaiba vette házanépét, embereit és ügyeit. Előtte fel kellett tárnia gondterhes helyzetét és elmondhatta azokat az aggodalmakat is, melyek a realitásokkal való közvetlen megismerkedéskor — 1713 tavaszán — ébredtek lelkében.⁶⁴

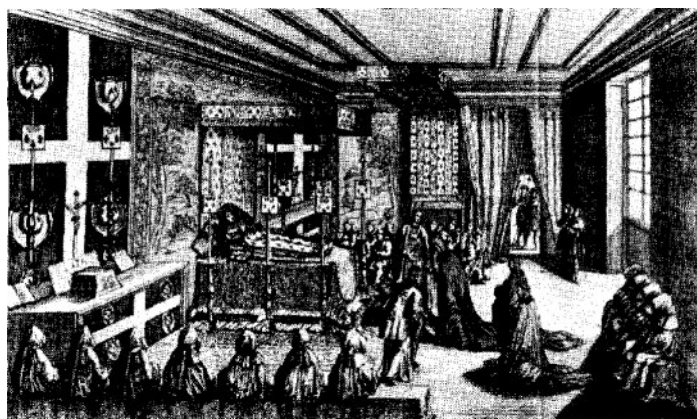
A rouen-i fényes fogadtatás, «üdvözlések, tiszteletadások, egymást érő szórakozások» befejeződtek — sa fejedelemnek rangrejtve kell Versailles-be mennie. A Napkirály két évvel van halála előtt: 75 éves; meleg jóindulattal és a legnagyobb megbecsüléssel fogadja Rákóczit. Még ő az állam: de körülötte már az «utódok» pártokba szervezett érdeke igyekszik érvényesíteni akarátát. Ajándékok, kitüntetések, vadászatok, utazások Marlyba: a politikai tervek s diplomáciai támogatás megbeszélésére nem kerülhet sor. «Blóbb azt mondták, hogy még nem jött el az ideje, hogy róluk beszéljünk, most meg azt mondják, hogy már túlságosan késő változtatni azon, amit megtárgyaltak.» A fejedelem pedig telítve van tervvel és akarattal. Amit fegyverekkel nem sikerült elérnie, most a kedvező külpolitikai helyzet s az erők bontakozó ellentétének kihasználása útján szeretné biztosítani. Beszél a királlyal, a bajor választóval, figyeli Ausztriát, hírt kap a svéd királytól, érdeklődik a lengyel udvar és a cár felfogása iránt, számol a törökkel: terveket sző, javaslatokat dolgoz ki. Nem hallgatják meg. A politikában már nem juttatnak neki szerepet többé. «Biztos vagyok benne, hogy most is teljes mértékben részt venne bánkódásaimban, ha olyan őszintén elmondhatnám ezeket, mint ahogyan elmondtam balsejtelmeimet. Soha jóslatot nem teljesítettek és *nem* igazoltak be jobban az események ...; már az a veszély fenyeget, hogy bekövetkezik még az is, amit ön a korona méltósága ellen valónak tartott; . . . különben minden nevető és bájos . . . vagy sohasem ismerte ön ezt az udvart, vagy nem ismerne rá, ha mindent megírhatnék.» Máskor ezt jegyzi meg: «Akik ittak a forrásból, hátat fordítanak neki . . . nem veszik észre, hogy kár mindjárt eldobni a repedt fazekat, meg lehet azt javítani.» Szavát már alig értik meg> az udvar vágya: *Hispania stabilita. Ubique Pax.*⁶⁵

Nagy lelke belátja, hogy minden erőfeszítés reménytelen, s elindul az úton, mely a camaldul-ök kolostorához fogja vezetni: «Megpróbálok, amennyire emberi gyengeségem engedi, evangéliumi ember lenni, azaz nem gondolni a holnappal, csak a mindennapi kenyeret kérni. Csupán Isten tudja egyedül, mire valók a dolgok, amik történnek; a mi kötelességünk követni szent akarátát, úgy legyen, ámen.»

A szétfosló politikai reményeken kívül súlyos anyagi helyzete is panaszra készíti. A király jóakarata újabb és újabb kitüntetésekkel halmozza el, de ahhoz már nem elég erős, hogy háromévi hátralékos járadékát kifizettesse.⁶⁶ Megfosztva a kikötött támogatástól, negyedére szállított évdíjjal, s azt is

mindig késedelmesen kapva, hétről-hétre értesül övéi gondjairól. A királyhoz hiába fordul. Keserűen kell néznie, hogy «mások, akik az övéhez hasonló helyzetben élnek az udvarban, tékozlóan költekezhetnek», ő nem jut hozzá, hogy segítsen feleségén és emberein. «Senki sem kedvesebb irányomban, mint ez az udvar, mais aussi voilà tout». Az egyetlen segítség: pénzzé tenni, amije van. Versaillesba érkezése után öt hónappal ezt írja Besenvalnak: «J'ai ordonné de faire argent de tout . . . »

A kiegyenlíthetetlen nagy ellentét: Versailles csodálatos szépsége s a magyar sors adottsága, XIV. Lajos ragyogó udvara s összetört fejedelmi és egyéni életének tragikuma sehol sem szól megrázóbb erővel, mint e leveleiben. «Semmi sem szebb, mint Versailles, nem kellemesebb, mint Marly ... a kedves itt tartózkodás rövidebbé teszi a napokat . . . semmi se fogható az itteni élet

XIV. Lajos a ravatalon a versaillesi palotában.

könnyedségéhez; . . . minden mosolygó benne, ha távollevő enyéim nyomorúsága nem jelentene számomra olyan fájdalmas gondokat, amelyek megakadályozzák e kellemes élet nyugodt élvezését . . . »

Ezt a fájó nosztalgiát s a feleségéért, gyermekeiért való bánkódást Madame de Maintenon is megörökíti leveleiben.

«A szegény herceg — írja 1713 júniusában — most is mindenkinek tetszik ebben az országban; egyszerű, keveset beszélő és gazdag ismeretekkel rendelkező ember; nagy vadász, szereti a zenét, a színházat, nagyon alaposan ismeri a kerteket, az épületeket, minden szép dologra kíváncsi; azt modják, a legnagyobb fájdalmat övéinek szenvedése okozza neki, mert ő maga különben kevéssel beéri és mindenről le tud mondani.»⁶⁷

A kiábrándulás szenvedését s tehetetlensége gyötrő érzését lelkébe rejtette, csak a király, felesége s néhány barátja ismerte azt; «gyermekeiért könnyes szemeit» csak Madame de Maintenon látta, aki tudott maga is

befelé szenvedni. Az udvarban a nyugodt ember, kiegyensúlyozott lélek álarcát hordta. Magános fájdalma nem keresett beszédes részvétet, s nem akart cinikus mosolyt; észrevétlen akart maradni a fényes társaság előtt, mely úgysem érthette volna meg.

*

Részletesen foglalkoznak Rákóczival a kor politikai levelei is. Tanúságuk igazolja a fejedelem sejtelemszerű megérzését, mely «mindig feltűnt előtte, de amiben sohasem akart hinni»: XIV. Lajos és diplomáciája a vele való kapcsolatban nem azt a végleges, közösérdekű összefogást kereste, mely az önálló Magyarország megteremtésével századokra összefűzhetne volna a két országot a maga védelmében a germánssal szemben. «Csak a jelenért dolgoznak — írja csalódottan Besenvalnak 1713 tavaszán — ... s az utókorra hagyják, hogy kezébe vegye a kártyákat és megjátssza a játékot.» Des Alleurs, XIV. Lajos Rákóczihoz küldött katonai követe is csak a pillanatnyi célt látta, az elégedetlenség fenntartását: «empêcher les mécontents d'estre jamais contents». Még Villars is a maga nyugalmanak s kandallója csendes tűzének horizontjáról nézte a magyar ügyet s csak a «germánok és hunok» közötti örök, elmérgesíthető és felhasználható ellentét érdekelt benne. Miután Spanyolországban biztosította a Bourbonok uralmát, XIV. Lajos sem gondolt a kérdés gyökeres megoldásával. 1715 újévén, uralkodása alatt először, más nagykövetet küldött Bécsbe Rákóczi magyarországi érdekeinek kikapcsolásával s a császárral való szövetség gondolatával.

A francia nemzet sorsával, a francia irodalommal és a francia étellel a magyar történelemből soha senki nem került szorosabb érintkezésbe, mint II. Rákóczi Ferenc. Harca része lett a francia történelemnek. Tervben és időben belekapcsolódott abba a nagy küzdelembe, melyet Franciaországnak — európai szerepéért — kellett megvívnia a német-római császársággal. Majd egy évtizeden keresztül lekötve tartotta azokat az erőket, melyek szabad felhasználásával ez végzetes csapást mérhetett volna reá. Nemcsak Magyarország emberanyagát és vagyoni erejét vonta ki a császári hatalom alól, de ennek — tíz éven keresztül — külön is lekötötte veszedelmet jelentő egész túlerejét.

A közvélemény jól látta Rákóczi harcának francia szempontból való jelentőségét. Százados hagyomány és történelmi kapcsolatok ismertté tették előtte Magyarországot s hazájának külpolitikai érdekeltsege is feléje fordította érdeklődését. Tudta, hogy az Ausztriai Házzal szemben álló független Erdély és a magyarországi elégedetlenek a XVII. század folyamán fontos tényezőkké emelkedtek a francia külpolitikában; megérezte azt is, hogy a Napkirály szerződéssel biztosította támogatásukat. Rákócziban is

XV. Lajos francia király gyermekkori arcképe.

első sorban ennek a hagyományossá vált közös érdeknek kifejezését vette észre, s azt a segítséget értékelte, amit a francia kitartás fokozására jelentett. A kor újságjai és folyóiratai egy évtizeden át szinte hétről hétre felidéztek alakját s — megnyugtatóan és biztatóan — állandóan jelentették harcait.⁶⁸

A kép, mely az olvasó előtt így kialakult, francia szempontú volt: a felkelés kitörésében és folytatásában megmutatta a kiegyenlíthetetlen császár-ellenességet, de annak gyökerét, a küzdelem külön magyar célját és önmagában való értelmét nem tárta fel.

A fejedelem — a magyar történelemben elsőnek — felismerte a külföldi közvélemény rendkívüli fontosságát s tervszerűen gondoskodott magyar szempontú tájékoztatásáról és az ellenséges propaganda leküzdéséről. Mohács után a nyugati népeknél nemzedékről nemzedékre halványult a független Magyar Királyság képe. A német-római császári birodalom egysége mellett csak külön címnek és koronázási szimbólumnak tűnt fel, a nélkül, hogy saját törvényeiben meghatározott maga-alkotmánya és önálló egyénisége kiemelkedett volna. Az Ausztriai Ház örökösödésének elismertetése a képet még halványabbá tette, úgyhogy az egykorú birodalmi propaganda Nyugaton könnyen elfogadhatta a közvéleménnyel a birodalmi-magyarországi kapcsolat császári magyarozatát. Ezen a felfogáson keresztül «lázasnak» látzott s «a béke állandó veszélyeztetésének» minden szabadságküzdelem, s a birodalmi röpiratok «a magyarok örök rebelliségének» színében igyekeztek feltüntetni Rákóczi felkelését is. A szabadságharc francianyelvű politikai kiadványai szembeszálltak ezzel a balhiedelemmel és a magyar történelem s alkotmány megismertetésével ismét felébresztették Európa közvéleményében az önálló magyar nemzeti és állami egyéniség tudatát.

De a Rákóczi-kor politikai iratainak két másik céljuk is volt. Meg akarták értetni a francia olvasókkal azt a sorsszerű érdekközösséget, mely — a válságos idők által teremtett egymásrataláláson túl — századokra kialakíthatta volna a két ország között az önvédelmi kapcsolatokat, amelyek hasonló okok miatt a középkorban is megvoltak. XIV. Lajosnak magyar külpolitikája csak a jelen realitásával számolt. Rákóczi francia külpolitikája századokra szóló alapokat keresett. A két felfogás ellentétessége még nem volt nyilvánvaló s a fejedelem — most is abban a meggyőződésben, hogy «neki nem Franciaországot kell vizsgálnia, hanem saját hazája iránt való kötelességét» — kedvező befolyást remélhetett a francia közvélemény alakulásától, melyet «a király engedélye» nélkül igyekezett a két ország tartós összefogásának megnyerni. A röpiratok másik törekvése az volt, hogy európai érdeklődést biztosítsanak a magyar kérdés iránt s nemzeti múltunk megismertetésével megnyerjék a nemzetek «részvétét egy szabad nép ügyének, melyet igazságtalan és szégyenteljes láncokba akarnak verni».

Abban a korban, midőn Franciaországnak «éppen annyira fontos volt az elégedetlenek háborúja, mint amennyire súlyos a császárnak», a közönség rendkívüli érdeklődéssel fordult a közlemények felé. Ezek — s különösen

Rákóczi életrajza, mely a magyar korabeli viszonyok hű ismertetését is tartalmazta — sok hűséggel és teljes egészében kialakíthatták a magyar nemzetképet, mely az egykorú nemzedékek lelkébe mélyen bevésődött. A kép elválaszthatatlanul egyesítette Rákóczival az önálló Magyarország eszméjét s ennek alakjában a magyarság legfőbb attribútumaként hagyta az utókorra.

A fejedelem egyéniségének belső személyi jegyeit franciaországi tartózkodása ismertette meg a kortársakkal. De az emlékiratok csak kéziratban jártak kézről kézre az udvarban, nyomtatásban csak a XVIII. század végén kezdtek eljutni a közönség szélesebb rétegeihez. A levelek tanúsága majd kétszáz évig titok maradt. A személyi kép, mely a korabeli közönség tudatában kialakult, nélkülözötte e finom vonásokat. De egyéniségének legerősebb jegyeit így is megláthatta és a tettek emlékével képpé formálhatta az egykorú olvasó.⁶⁹

Fourneaux abbé hőskölteménye 1714-ben⁷⁰ és Bechet kanonok ajánlása 1715-ben⁷¹ Martinuzziról írott könyvében, melyet a fejedelemnek ajánlott — hűen mutatják azt a képet, mely a köztudatban élt róla.⁷² Az első munka, mely «Franciaország hódolatát és örömét tolmácsolja az erdélyiek fejedelmének», tudós és klasszicizáló képet rajzol a «hősök hősről», akinek «erényei Jupiter és Mars dicsőségénél is szebbek és örökebbek». A második mélyebb és emberibb: érzékeltetőbb benne a hős; hasonlatos ahhoz a képhez, mely kifejezetlenül ott élhetett a francia tízezrek lelkében, akik a hírek közt tíz éven át aggódva követték útján Rákóczit:

«Hős, akit a Gondviselés küldött . . . dicsőséges tettei még élnek egész Európa emlékezetében s mindig a történelemnek legszebb tényei közé fognak tartozni.» Született vezér, tudással és ítélőképességgel; bátor és serény; buzzó népével szemben; ez változhatatlan szeretettel ragaszkodik most is hozzá, mert boldogan élt uralma alatt és soha nem mond le jogáról. Nemzete élén fejedelem, aki «inkább kész életét is feláldozni, de nem tűr foltot sem hazafiúi becsületén, sem hazája szabadságjogán, melyet elválaszthatatlanul egynek érez azzal ...» Mikor az állhatatlan sors a szerencsétlen fordulatban meg akarta kímélni személyét, s «a kevésbé nagylelkű szív értékes előnyöket biztosíthatott volna maga számára», minden áldozatot meg akart hozni a hazáért s «inkább választotta lelke büszkeségét, mint személyes érdekét».

«Bámulva tekint föl reá a világ, s különös tisztelettel a Föld legnagyobb királya.»

A fejedelemnek éreznie kellett ezt a bámulatot és különös tiszteletet. De Szent Ágoston meditatáló olvasója érezte azt is, hogy dicsősége nemcsak övé, hanem az igazságé is, amelyért küzdött, s a hazáé, melynek fejedelme. Ezért nem engedhette, hogy híre szétfoszoljon a körülmények változásával, vagy elmúljon az ő távozásával. «Istennek, az örök Igazságnak» színe előtt szólván, a tények bizonyosságával s a maga tanúságával is meg akarta erősíteni, hogy az «egyetlen, igazi dicsőség a hazával szemben való kötelesség-

teljesítés». Ezért írta meg francia művét, a *Mémoires-okat*, s állította össze a *Histoire des Révolutions en Hongrie-t*⁷³ s a *Testament politique-et*⁷⁴ is.

«Le seul amour de la liberté et le désir de délivrer ma Patrie d'un joug étranger, fut le but de toutes mes actions ...» mondja Emlékirataiban. «A törvényes szabadságért, hazaszeretetből, uralkodásra és hatalomra nem vágyakozva cselekedtem ...» írja Végrendeletében.

Szíve legbelsejének titka a pusztá igazságot kereső önvizsgálásban sem tárhatott fel mást, mint amit kortársai jegyeztek fel nagy lelkéről.

JEGYZETEK.

¹ A középkori francia irodalom magyar vonatkozásaira vonatkozóan I. Eckhardt Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza* (Minerva és Revue des Etudes Hongroises, 1928.); a fontosabb részleteket Hirschler Imre, Machovics Viktor és Király Ilona doktori értekezései világítják meg. (Budapesti Egyetemi Francia Intézet kiadványai.)

² A történelmi kapcsolatok alapvető összefoglalását Pais Dezső adta: *Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpáds* (Revue des Etudes Hongroises, 1923.). — Magyarországi Szent Erzsébetről hatalmas francia irodalom szól; magyar szempontból új eredményeket hozott: Balázs Ilona doktori értekezése (M. Sz. E. a XIII. sz. francia irodalmában, Bp. Egy. Fr. Int. 1930.); az egyéni kutatás a francia irodalomban bőséges-feldolgozatlan anyagot talál még vele s történelmünk nagy alakjaival kapcsolatban. — Magyarország képét a XVI. századi francia irodalomban Győry János doktori értekezése rajzolta meg: *A kereszténység védőbástyája* (Bp. Egy. Fr. Int., 1933.). — A korabeli nagy kiadványok magyar kiadványaival kapcsolatban I. A. Willems: *Les Elzevier, Histoire et Annales typographiques*, 1880. és E. Rahir: *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier . . . Paris, 1896.* — A francia nyelvű nyomtatott folyóiratokról összefoglalást nyújt s a bibliográfiára is utal: G. Weil: *Le Journal, origines, évolution et rôle de la Presse périodique*, Paris, 1934. (Bibl. de la Synthèse historique.) — A magyar könyvanyag elterjedtségéről: személyes kutatások.

³ A XVI—XVII. századbeli magyar-francia diplomáciai kapcsolatokról a különböző forráskiadásokon és feldolgozásokon kívül főként Hudita, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle* és Angyal Dávid kiegészítő helyesbítő kritikája (Revue de Etudes Hongroises, 1928. pp. 123—132.), továbbá V. L. Tapie: *La politique étrangère de la France (1616—1621.)*, Paris, 1934., C. G. Piccart: *La diplomatie française au temps de Louis XIV. (1661—1715.)*, Paris, 1930. és E. Pillias újabb levéltári kutatásai nyújtanak tájékoztatást.

⁴ V. ö. L. Weil: id. mű.

⁵ *Histoire d'Eméric Tekeli, ou Mémoires pour servir à sa vie, où l'on voit ce qui s'est passé de plus considérable en Hongrie, depuis sa naissance jusqu'à présent.* Cologne, 1693. — A munka több (kétkötetes) kiadást ért meg; mindeniket Thököly képe díszíti. A későbbi kiadások az újabb eseményeket is feldolgozzák és átmenetet képeznek a Rákóczi-kor irodalmához. — A Thököly-irodalmat Kuncz Aladár fontos értekezése ismerteti: Thököly Imre a francia irodalomban, Budapest, 1914. — A kor magyar-vonatköztársii francia irodalmának javarésztét felsorolja I. Kont: *Bibliographie française de la Hongrie*, Paris, 1913.

⁶ A könyvek jórésze megvolt például a jezsuiták párizsi rendházának tanári könyvtárában is. Innen legtöbbjük később a Bibliothèque Nationale-ba került. — A kolostorok-

ban készült feljegyzésekre vonatkozóan 1. «Un Augustin déchaussé . . . sur la Hongrie . . . 1696—1710.» Bibliothèque Nationale, Manuscrits français 9729.

⁷Thököly győzelmi érméről: I. A. Fessier: *Geschichte von Ungarn*, t. IV. p. 366. — A versaillesi palota belső díszítéseiről: Pierre de Nolhac: *Versailles. Les Intérieurs*. 2. vol. Ire Série. Paris, A. Morangé, 1913. — A királyi és főúri könyvtárakról: saját kutatások.

⁸Gazette, 1701. máj. 14., 21., 28.; jún. 4. és 11. — A magyar ezredek szerepéről Ballá is szól a Nagykőrösi krónikában (67. 1.). V. ö. Márki kritikáját II. Rákóczi Ferenc életrajzában, I. 287. 1.

⁹Gazette, 1701. máj. 24.; jún. 4., 11., 18.; júl. 2.

¹⁰Gazette d'Amsterdam, 1701. Fxtr. XXXVII. és N°s XXXIX, XLII., XI.IV.

¹¹Gazette, 1702. jan. 28.; ápr. 29.; szept. 2.

¹²Gazette, 1703. febr. 17.; júl. 21., 28.; aug. 4.; szept. 1., 7., 15., 29.; okt. és nov. számok.

¹³Gazette, 1703. febr. 17., 24.; júl. 7., 28.; aug. 4., 11.; szept., okt. és dec.-i számok.

¹⁴Gazette, jún. és júl. számok; okt. 27.; nov. 3.

¹⁵Gazette, júl. 14.; szept. 7., 15.; okt. 6., 20.; nov. 10., 1704. jan. 5.

¹⁶Gazette, 1704. szept. 27.

¹⁷Gazette, 1705. október—november; 1707. júl. 23., 30.; aug. 6., 13., 20., szept. 3.

¹⁸V. ö. Ch. I. M. Vogüé: *Villars d'après sa correspondance et des documents inédits*, Paris, 1888. és ugyanattól: *Mémoires de Villars*, Paris, 1889.

¹⁹A király saját szavai, idézi Louis Bertrand: *Louis XIV*, Paris, Pion 1924. in 4° 255 1. — L- még: *Mémoires de Louis XIV*, publiés avec une Introduction et des Notes par Jean Longnon. Paris, é. n. Tallandier. Collection des meilleurs écrivains politiques.

²⁰Az idézetekre vonatkozóan 1. Gazette, 1704. jan. 12.; febr. 9., 16., 23.; ápr. 5., 12.; máj. 24., 31.; jún. 7., 14., 21.; júl. 5., 19.; aug. 9., 16., 23., 30.; okt. 25.; nov. 22., 29.; dec. 6.

²¹Gazette, 1705. jan. 10., márc. 7., 21., 28.; ápr. 4., 11., 27[^] máj. 9.; jún. 6., 13., 27.; júl. 4., 18.; aug. 12., 30.; okt. 17., 24.; nov. 14.

²²Gazette, 1706. jan. 9., febr. 13., 20.; márc. 13., 20.; ápr. 17., máj. 22., 29.; jún. 26.; júl. 17.

²³Gazette, 1707. júl. 23.; aug. 20.;—szept. 28.

²⁴Mercure Galente, 1708. márc. 366—7. 1. és 344—347. 1.; Gazette, 1708. jan. 14.

²⁵Gazette, 1709. nov. 30.

²⁶Gazette, 1710. febr. 8.

²⁷Gazette, 1711. febr. 3., 27.; márc. 2.; máj. 29.; jún. 6., 13., 21., 28.

²⁸Gazette, 1712. jan.—márciusi számok és nov. 12., 19.

²⁹Confessio, 221. 1.

³⁰Gazette, 1706. jún. 12.

³¹Az idézetet 1. Lettre du Roy écrite à Mgr. le Cardinal de Noailles, Archevêque de Paris. A Gazette 1712. aug. 4-1 melléklete. A Douain-i győzelem jelentőségére vonatkozóan 1. Louis Bertrand, i. m. 257. 1. és Napóleon szavai: «La France fut sauvée.»

³²Gazette, 1705. jan. 31.

³³Arra vonatkozóan, hogy a manifesztumot ilyen értelemben is felhasználta, Gazette, 1704. febr. 16.; jún. 26.; stb.

³⁴Gazette, 1704. okt. 11.

³⁵Manifeste des Mécontents de Hongrie, Contenant les raisons qu'ils prétendent avoir de s'être soulevés et de prendre les armes contre Empereur pour maintenir leurs Loix et libertés. A Basle. MCCV. 20. 1., 12°. Bibl. Nat. 41,706[^] pièce); egy más példány, 11. 1. i2^o, Bibl. Nat. Mscrits fr. 9729.

³⁶I. m. 2., 4., 5., 6., 8., 14., 19. 1.

37—38 kisebb változtatások az uralkodó személyének járó megbecsülést és önző tanácsosainak káros szerepét tüntetik fel kiemeltebb színben, részben pedig a stílus kifejezőerejét és gördülékenységét növelik.

³⁹V. ö. Mémoires du Maréchal de Villars, Vogué kiad. t. I. p. 333. és Mémoires de A. M. de Saint-Hilaire, Soc. d'Hist. de France kiad.

⁴⁰Articles de Paix des États et Ordres du Royaume de Hongrie avec les réponses aux articles de paix, exhibés à Poson, le 15 juin 1706 par les Mécontents et Révoltés de Hongrie. Traduit du latin. La Haye, 1706, 20 l., 4 °. Arch. Aff. étr. Hongrie, 18. k. fol. 217.

⁴¹Remarques Apologétiques, Que Veracius Constantius, Homme de guerre Hongrois, a fait avec sincérité et a voulu manifester au Monde Chrétien, sur la Réponse Impériale donnée sur les Articles de Paix des Etats et Ordres du Royaume de Hongrie confédérés pour la Liberté; l'an de Jésus-Christ 1706, et le 4. depuis qu'on a commencé de travailler à la Liberté. Imprimé dans une Ville libre d'un Royaume libre. — Francia könyvtárakban nem sikerült megtalálni. Függelékben közli az Histoire des Révolutions de Hongrie.

⁴²B. Le Noble (1643—1711.) neve nem szerepel a könyvön, de már e korban neki tulajdonították. Összegyűjtött munkáinak (1718) stílus vizsgálata is megerősíti e vélekedést. Különösen az Histoire de l'établissement de la République de Hollande c. műve látszik e tekintetben bizonyítónak.

⁴³Histoire du Prince Ragotzi ou la Guerre des Mécontents sous son commandement. Paris, MDCCVII. 12 ° 213 191 l. Mellékleten Rákóczi lovasképe D. Costeritől, ezzel a felírással: «François Ragotzi, Prince Souverain de Transylvanie». — A műnek van egy «kassai» kiadása is: «A Cassovie, chez François Lancelot, au Grand Hercule», mely valószínűleg Franciaországban, vagy még inkább Hollandiában készült. A «Privilège du Roy» jelzés nincsen rajta. A három kiadás legnagyobb részt szórói-szóra megegyez, de jellegzetes kisebb eltérések is találhatók.

⁴⁴I. m. 3., 4., 18., 47., 113., 121., 123., 147., 205.; 61., 153., 159. h)

⁴⁵I. in. 9., 10., 20., 46., 147., 149., 185. 11.

⁴⁶Villars, Saint-Hilaire, sőt Saint-Simon magyarokról alkotott véleményeiben is érezhető hatása.

⁴⁷Manifeste du prince Rakoczy, avec sa lettre à l'Empereur, la Publication de l'Interrègne et le Manifeste du Comte Tekely. Basle, 1708, 48. l., 12 °. Van egy 69 lapos másik kiadása, mely a latin szöveget tartalmazza: Arch. Aff. Etr. Hongrie. 18. k. fol. 228, s egy 18 lapos, 12 °, harmadik fajta kiadása is: Bibi. Mazarine 56,865.

⁴⁸Quarante-quatrième lettre d'un Suisse à un Français. Servant d'esclaircissement à plusieurs pièces importantes sur les Affaires présentes de Hongrie. — A Basle. MCCVIII. Avec permission des Supérieurs.

⁴⁹Thaly adta ki: Kalászkok, 122—206. V. ö. Előszó VIII—IX.; említi Márki: i. m. II. 457.

⁵⁰Déduction des droits de la principauté de Transylvanie. H. É. n., 16 l. 4° Arch. Aff. étr. Hongrie 16. k. fol. 361. La date est indiquée en marge.

⁵¹V. Ö. L. Morieri: Grand dictionnaire historique où Mélanges curieux de l'histoire sacrée et profane 1711—1759-es kiadásait s a történeti munkák közül egyebek sorában, I. Freschot munkáját: Mémoires de la Cour de Vienne contenant les Remarques d'un Voyageur curieux sur l'état présent de cette Cour, et sur ses intérêts. Cologne, 1705.

⁵²XIV. Lajos szavait Rákóczi idézi 1713. máj. 8-án Besenvalhoz intézett levelében. Pillias Emil úr szíves közlése.

⁵³V. ö. Breteuil, Mémoires 502. l. a Boislesle-féle Saint-Simon-kiadásban; és Journal du marquis de Dangeau, . . . XIV. k. 366. és 375. l.; a mű első teljes kiadása 1854-ből való, az idézetek erre utalnak.

⁵⁴Breteuil, id. m. 503. és 505. l. — V. ö. még: Mme Du Noyer, *Lettres historiques et galantes d'une dame de Paris à une dame de province*, 1757.

⁵⁵Levele Madame des Ursins-hez, 1713. júl. 15-ről; kiadta: Bossange, *Lettres inédites de Mme de Maintenon*, II. k. 339—340 11.

⁵⁶Dangeau, id. mű XIV. k. 342. l. és XVII. k. 284. l.

⁵⁷Dangeau, id. mű XIV. k. 261., 286., 325., 332., 343., 366., 375., 404., 431—433., 472.; XV. k. 253.; XVII. 132., 152. stb. 11.

⁵⁸Mémoire de Saint-Simon, publiés par Boislisle a «Grands Écrivains de la France» sorozatban.

⁵⁹Saint-Simon, id. mű: VIII. k. 309—311 11., (1701); XI. k. 157., 264., 370. 11. XIII. k. 242. l.; XXII. 259—261. 11.; XXIII. k. 257—258., 259—261., stb. 11.

⁶⁰Addition au Journal de Dangeau (Dangeau naplójának 1854-es kiadásában) XVII. k. 152. l.

⁶¹Claude-Louis-Hector Villars herceg, tábornok és diplomata (1653—1734), emlékiratainak teljes kiadása. E. de Vogüétől való: *Mémoires du Maréchal Villars* . . . Paris 1884. I—VI. k. A Villars—Rákóczi találkozásra vonatkozóan v. ö. az Önvalloások (75—85. 11.), Villars Emlékiratai (index) és a Gazette de Hollande és Gazette d'Amsterdam fentebb idézett számainak közléseit.—Székfoglalójáról az egykorú hírlapok szólnak: Gazette, 1714. jún. 30.

⁶²Jean-Louis d'Usson, marquis de Bonnac (1672—1738) Rákóczival kapcsolatos feljegyzéseit Boislisle közölte Saint-Simon kiadásának jegyzeteiben.

⁶³Magyarul Thaly adta ki munkáját: *De Saussure Cézárnak . . . Törökországi Leveli (1730—1739) és Följegyzései (1740)* . . . Budapest, 1909.

⁶⁴Rákóczi Besenvalhoz intézett leveleit részben kiadta Fiedler: *Aktenstücke zur Gesch. Franz Rákóczy' s und Verbindungen mit dem Ausland (Fontes rerum Austriacarum, t. XVII. k.)*. Wien, 1858. A közölt idézetek Pillias Emil úrnak az eredeti levelek alapján készült másolatából valók, s a 26 levél közül az 1713. márc. 17., ápr. 28., júl. 3., 7., 17. keltezésűekre utalnak.

⁶⁵XIV. Lajos 1714. évi emlékérmének felirata: «Spanyolország biztosítva. Béke mindenfelé.»

⁶⁶V. ö. Emile Pillias, *Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie, pendant son séjour en France. Le jeu à l'Hôtel de Transylvanie. Revue des Etudes Hongroises*. 1934. III—IV. sz

⁶⁷Bossange, *Lettres inédites de Mme de Maintenon*. II k. 412—413. l.

⁶⁸Az emlékiratoknak és levelezéseknek Rákócziról szóló tanúságairól l. Szekfű Gyula munkáját: *A száműzött Rákóczi*, Budapest, Akadémia, 1913. — A kérdéstről részletes idézeteket Fejér Rózsa doktori értekezése, François Rákóczi II dans les mémoires français de son temps, Pécs, 1931.

⁶⁹Recueil des Instructions donné aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution. Autriche. 1884. I. k. 179—180. l.

⁷⁰Abbé de Fournaux, *Le prince Ragotzi, ou le modèle d'un véritable Héros*. Paris 1714. — Újra lenyomatta F. Levai. *Une poésie française en l'honneur de François Rákóczi*. Budapest, 1914.

⁷¹Bechet Antoine, chanoine de l'Eglise d'Usez, *Historie du ministère du Cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie, primat et régent du royaume de Hongrie et de celles de Transylvanie*. Paris, 1715.

⁷²Egy rendjével hadilábon álló barát, Abbé Prévost, 1731-ben az Histoire du Chevalier des Grieux et de Manon Lescaut c. híressé vált regényében megemlékezik az Hôtel de Transylvanie-ról, Rákóczi embereinek szállásáról is. A kutatás véglegesen tisztázta, hogy a «Prince R . . .» név méltatlanul szerepel e kapcsolatban. — V. ö. E. Pillias: *Id. mű, Revue des Études Hongroises*. 1934. 4—5.

⁷³Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne Une idée juste de son légitime Gouvernement Avec les Mémoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie Depuis 1703, jusqu'à sa fin Et ceux du Comte Bethlem Niklos sur les Affaires de Transylvanie. A la Haye, Chez Jean Neaulme, MDCCXXXIX. 2. köt. 4 °. — Van egy 6 kötetes 12 ° kiadása is; a fejedelem arcképével és a függelékben több diplomáciai irattal.

⁷⁴Testament politique et moral du prince Rákóczi. La Haye, 2. k. I. 255. 1., II. 257—59-1.